

ДЪРЖАВНАТА ПОЛИТИКА КЪМ КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРИЯ 1878–1989 г. НОРМАТИВНА БАЗА, ИНСТИТУЦИИ, ПРОФЕСИОНАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ

Тодор Попнеделев, Владимир Станев, Светослав Живков

Културно-историческото наследство представлява съвкупност от джвижими и недвижими културни ценности, които притежават научна и/или културна стойност. То може да бъде материално или нематериално, джвижимо или недвижимо, а в зависимост от интереса, който представлява за определена научна дисциплина – археологическо, архитектурно, художествено, книжовно-документално и аудио-визуално (Кабаков & Русев, 2007, с. 11–13).

В исторически план културно-историческите следи невинаги са били ценност за човечеството. Те придобиват важност за обществата едва в епохата на националното съзряване, когато започват да се осмислят като маркер за национална идентичност, като духовна и социална ценност и се осъзнава потенциалната вреда от тяхното заличаване (Кандулкова, 2007, с. 53).

Още през Възраждането се заражда интерес към българското историческо минало и съвсем логично той е насочен към Средновековието. Младата българска интелегенция тогава проектира вниманието и усилията си към събиране на старини, свидетелства от фолклора и етнографията. Това се дължи на влиянието на романтизма, който подтиква народите към опазване на свидетелствата за собственото им минало. Погледът се насочва към автентичния документ, където народът говори за себе си и пълно може да разкрие собствената си душа, собствената си роля и място в историческия процес.

През 1832 г. Юрий Венелин лансира идеята си за създаване на български музей (Недков, 2006, с. 33). Тя заляга и в Устава на Българското книжовно дружество от 1869 г. (Николов, 2005, с. 9).

Под влияние на Ю. Венелин Васил Априлов полага много усилия в изучаването на българските народни традиции, обреди, песни. Очевидно е, че той добре разбира значението на фолклора за реконструирането на миналото (Панчев, 2019, с. 83). В. Априлов изпраща по българските земи хора, които да събират материали, да описват руини, да записват фолклорни материали (Пак там, с. 86). Вероятно В. Априлов е първият българин, разработил собствена програма за разкриване, съхраняване и популяризиране на българското историческо наследство (Пак там, с. 98). Самият той осъзнава нуждата от български

с професионална квалификация, защото многократно споменава, че руините на Преслав трябва да се разкопават не от монаси, а от специалисти (Пак там, с. 94).

В същата посока върви и Георги С. Раковски, който, в своя „Показалец или ръководство как да ся изискват и издирят най-стари чърти нашего бытия, языка, народопоконения, старого ни правления, славного ни прошедшее и проч.“, издаден през 1859 г. в Одеса, дава всеобхватна програма за издирване, описване и съхраняване на българското историческо наследство, като набляга основно на българския фолклор (Пак там, с. 106).

В средата на XIX век все повече българи осъзнават обществена ценност на историческите следи и споделят обща тревога за тяхната съдба. Започва все по-масово събиране, а и публикуване на грамоти, ръкописи, монети, останки от гревни сгради. За това свидетелства кореспонденцията между личности като Васил Априлов, Юрий Венелин, Неофит Рилски, Райно Попович, Георги Раковски и Стоянчо Ахтар. Те, въпреки че не са професионално подготвени, създават традицията за ценността на българската старина и нейното съхранение.

Това обаче се прави неорганизирано и не особено легитимно в рамките на Османската империя (Кангулкова, 2007, с. 57). Много българи създават свои частни сбирки с монети, ръкописи, надписи. Западени колекционери са Цани Гинчев, Стефан Захариев, Петко Р. Славейков, Васил Друмев, Добри Войников и много други (Негков, 2006, с. 122).

Като обществено дело събирателската дейност на редица възрожденци се увенчава с реален успех. На 30 януари 1856 г. при читалището в Свищов се урежда първият български музей (Негков, 2006, с. 56; Панчев, 2019, с. 122). Постепенно музейни сбирки възникват и в читалищата в Шумен, Лом, Търново, Пазарджик, Разград (Панчев, 2019, с. 144–145). Българският възрожденски периодичен печат изиграва важна роля за формирането на ценностно отношение към културното наследство, като в дописки на читателите се съобщава за намерени старини и се публикуват текстове на писмени исторически извори. По този начин не само се предоставя на прохождащата българска историческа наука изворова база (Изнатов, 2013, с. 5), но и се популяризира родното минало.

През това време вече е възникнала и първата библиотека – в София през 1849 г., дело на Иван Денкоглу (Йорданов, 2017, с. 12). Дори е организирана и първата българска етнографска изложба с автентичен материал – в Цариград през 1873 г. (Панчев, 2019, с. 119).

Нарастващият интерес към „българските гревности“ обаче предизвиква и някои негативни последици, като износ на старини, улесняван от липсата на институции, които да се занимават със събирането, съхранението и опаз-

ването на културното наследство, невъзможността за прилагане на съществуващите османски закони (Денчев & Василева, 2006, с. 33).

По този начин оформянето на българската национална идеология се развива паралелно с интереса на възрожденците към „старините“, и то българските старини, като чрез събирането и публикуването на паметници ще бъде доказано славно историческо минало. От своя страна то ще обоснове правото на самостоятелен държавен живот (Пак там, с. 29), ще гради памет.

И все пак първите стъпки в тази посока са по-скоро дело на обществен ентузиазъм, без регулации и обща програма. Очевидната липса на собствена държава, която да поеме отговорността за издирването, съхраняването, изучаването и популяризирането на материалните и нематериалните следи от миналото, създава сериозни пречки.

Българската национална държава прави своите първи стъпки по време на Руско-турската освободителна война (1877–1878). Още в самото начало на този държавнотворен процес нейните „строители“ предприемат първите инициативи за опазването на културно-историческото наследство. През 1878 г. по предложение на Пьотър Алабин, губернатор на София, и Марин Дринов, началник на Отдела за народно просвещение и духовните дела към Съвета на Руския императорски комисар княз Александър Дондуков, се основава Софийска публична библиотека. Уставът ѝ е утвърден от княз Дондуков на 25 септември 1878 г. Към нея се предвижда и уреждането на музей, в който да постъпват откритите старини. Официалното откриване на библиотеката е през ноември 1878 г. За неин председател е избран Марин Дринов. Първоначално тя има характер по-скоро на частна колекция. Няма нито постоянно помещение, нито предвиден бюджет. През юни 1879 г. библиотеката минава изцяло под ведомството на Министерството на народното просвещение (МНП) и започва да се развива като държавно учреждение под името Българска народна библиотека в София. За първи главен библиотекар е назначен Георги Як. Кирков, депутат в Учредителното събрание и чичо на носещия същото име социалистически деец (Недков, 2006, с. 83; Йорданов, 2017, с. 22). Първите книги са гарени от библиотеката на възрожденския деец Иван Денкоглу и от руския капитан Ал. Паул, а първите музейни експонати представляват изпратени от Русия икони и старини (Радонов, 1983, с. 70). Още в края на 1878 г. П. Алабин и сътрудниците му обмислят реставриране на старини в Търново, включително църквата „Св. Четиридесет мъченици“. По заповед на Алабин са направени копия на стенописите в Боянската църква (Радонов, 1983, с. 71; Йорданов, 2017, с. 15).

Успоредно с музейното в България започва да се развива и архивното дело. Непосредствено след Освобождението Българското книжовно гружество (БКД) решава да премести седалището си в столицата на България. Под ръко-

водството на Марин Дринов и Константин Иречек то си поставя за цел да уреди свой исторически архив с документи на български учени и обществени дейци. Така са поставени основите на бъдещия Научен архив при Българската академия на науките (БАН).

През периода на Възраждането възникват немалко документални материали. Това са главно архивите на еснафските сдружения на занаятчиите, на търговските дружества на някои предприемачи и на българските търговски колонии в Букурещ, Виена и Будапеща, архивите на българските читалища, училища, както и на много видни личности. Още с учредяването на Народната библиотека в София към нея започва да се оформя архивна сбирка. Днес това е Българският исторически архив, който има статут на архивохранилище на огромно богатство от документи за Българското възраждане и освободителните борби в Македония и Одринско до 1912 г. (Петрова, 2011, с. 65). Всъщност още тогава започва да се формира и ориенталска колекция, която ще стане основата на бъдещия Ориенталски отдел.

Още в самото си начало българското архивно дело се сблъсква с някои значими трудности. По време на Освободителната война някои документи на османската администрация са демонстративно изгорени като израз на омразата срещу завоевателите. Друга немалка част е прибрана и изнесена от отеглящите се османски служби. През първите години след Освобождението основното внимание на българските държавници е насочено към изграждането и функционирането на управленската система. За създаването на държавен архив не се мисли главно поради административна неопитност. Липсва осъзнатост от държавната власт за необходимостта от такава институция. Два основни фактора обуславят това. Единият е от чисто техническо естество и се дължи на това, че възникналата от служебната дейност на учрежденията документация все още е ограничена по обем и местосъхранението ѝ не създава проблеми на администрацията. Не без значение е и другият фактор, а именно, че основното внимание на историческите изследвания тогава е било насочено към античната история, към медиевистиката, византинистиката, османистиката и възрожденската история, за които архивната документация от най-новото време към момента не е необходимо историческо градиво. Това, което е било неотложно да се направи спрямо нововъзникващите документи, е било да се създадат ред и правила в делопроизводството, документооборота и регистрацията им. И това наистина е било предприето.

Прекъснатата за пет века държавна традиция и липсата на административен опит в тази област започват да се преодоляват с помощта на Временното руско управление в България. През периода на своето функциониране от юни 1877 г. до юли 1879 г. то издава поредица от прикази, правила, предписания и др. за работата с документите, за тяхното съставяне, регистриране и съх-

раняване, а също и за учредяване на длъжностите архивар и регистратор. Те са основани на руската канцеларска практика, която от своя страна следва пруската система (Петрова, 2011, с. 66).

Трижките за културно-историческото наследство попадат в учреденото по силата на Търновската конституция Министерство на народното просвещение. Още през януари 1880 г. премиерът и просветен министър митрополит Климент утвърждава Правилник за посетителите на Българската народна библиотека в София. В него се регламентира достъпът на читатели, но същевременно с това се предвиждат мерки за опазване на библиотечния фонд от повреди. Библиотеката е отворена за читатели ежедневно с изключение на времето на коледните и великденските празници (чл. 1). Достъпът до нея е свободен, не се предвижда никаква такса (чл. 3). Член 9 обаче забранява на посетителите „да прелистват бърже книгите, да мокрят пръсте, кога ги прелистват, да загъват листове, да пишат по тях, било с мастило, било с карандаш, или пък да мацат и кършат погвързията, а там-паче да дерат и късат листове“. Допуска се изнасяне на книги за ползване извън библиотеката само за „учени общества и правителствени установления“, и то срещу залог (чл. 12). Ръкописите и редките книги обаче „не се дават никому вън от библиотеката под какъвто и да е залог“ (чл. 11). В сградата на библиотеката са забранени пушенето и влизането с оръжие (Йорданов, 2017, с. 49–51).

Най-важната фигура в ранната история на софийската Народна библиотека е Константин Иречек. В периода 1879–1881 г. той е главен секретар на МНП, а по време на Режима на пълномощията (1881–1883) – просветен министър (Божков, 1981, с. 350). По същото време е и директор на библиотеката, като прави много за обогатяването на сбирките ѝ и популяризирането на старините в обществото (Рагонов, 1983, с. 70). Сам той прави първите проучвания на Преслав и поставя началото и на организираното запазване на старините, като предлага няколко министерства да се ангажират в координирана програма за запазване на откриващите се при строителство паметници. През 1883 г. К. Иречек написва „Упътване за събиране на географски и археологически материали“ – първо ръководство за издирване и съхраняване на културни ценности (Рагонов, 1983, с. 74; Денчев & Василева, 2006, с. 40).

Характерно за ранната история на българското музейно, архивно и библиотечно дело е липсата на разбиране за нуждата от съхраняване на културно-историческото наследство сред широките слоеве от българското общество поради бедността, ниската степен на грамотност и доминирането на традиционната култура. Това превръща държавната политика в първостепенен фактор (Денчев & Василева, 2006, с. 23). Същевременно първите български правителства трудно формират трайна културно-просветна политика, защото се сменят на кратки периоди. Бюджетите са повече от скромни,

текущото на кагри е значително, липсват организационен опит и експертност (Божков, 1981, с. 350; Радонов, 1983, с. 71). Все пак от 1883 г. МНП започва да отпуска средства за археологически разкопки.

Друга характерна черта е липсата на подготвени кагри, което е лесно обяснимо. В края на 1879 г. например министърът на просвещението митрополит Климент установява, че от тримата служители в Народна библиотека – София, двама нямат никакви документи за образование, нито за някакъв стаж като учители, за каквото те настояват. Директорът на библиотеката Георги Курков не вижда в тях „интелигентни сили“ и двамата са освободени през 1880 г. (Йорданов, 2017, с. 60–61). На самия Г. Курков обаче също му липсват подготовка, познания по библиотечно дело, както и по книжнината изобщо, смята главният секретар на министерството К. Иречек, който е на мнение, че директорът трудно ще се справи на този пост (Пак там, с. 63).

Този сериозен проблем – липсата на подготвен персонал, често назначаван „от горе“ по партийни съображения – остава и през следващите години. На практика нито един от библиотекарите не е запознат с библиотечното дело. Димитър Маринов, известен етнограф, заявява чистосърдечно в МНП, че му е неудобно да заеме директорския пост, след като никога не е виждал библиотека и няма представа от нейното вътрешно устройство (Пак там, с. 161).

Липсата на подготвен човек, специалист по арабски и турски език, пречи да бъде напълно обработена библиотеката на Осман Пазвантоглу, затова и тя не е каталогизирана. Макар да се знае какво съдържа в общи линии сбирката, нейното включване в научно обращение е затруднено (Пак там, с. 169).

Напразно К. Иречек, директор на библиотеката, настоява през 1884 г., че „От библиотекаря се иска да знае няколко чужди езици, най-малко френски, немски и руски, да има познания в всеобщата литература, и да знае да pazi точност и ред“. Друг директор – Васил Стоянов – също настоява ръководният персонал да има не само висше образование, но и да владее достатъчно старите и новите езици, да познава световната литература и „да отбира“ поне малко от библиотечно дело. Това обаче остава само пожелание – през 1888 г. поддиректорът В. Диамандиев твърди, че е задължително писарите да владеят поне отчасти чужди езици, тъй като работата им включва описване на книгите. Затова трябва да се подбират внимателно и да им се предлага задоволителна заплата. Дежурните пък трябва да умеят да четат и проумяват заглавията, т.е. да са завършили гимназия (Пак там, с. 106, 123, 136).

Берлинският договор от 1 (13) юли 1878 г. обособява земите между Балкана и Родопите в автономната област Източна Румелия. И тук, както и в княжеството, основите на политиките по опазването на културно-историческото наследство са положени от Временното руско управление. Още през 1879 г.

в Пловдив е основана обществена библиотека с музей, чийто пръв уредник е руският публицист Александър Башмаков (Рагонов, 1983, с. 70). През 1882 г. е издаден първият публичноадминистративен правилник, който регламентира дейността на библиотеката с музей. В него са обособени три отдела: археологически, нумизматичен и палеографски. Като специалисти към музея са привлечени чехите Вацлав Добруски и Вацлав (Жерман) Шкорпил и италианецът Доменико Такела (Стателова, 1986, с. 50; Денчев & Василева, 2006, с. 44). Целенасочената политика по събиране и съхранение на старини започва още през 1880 г. На 30 януари с.г. директорът на народното просвещение Йоаким Груев издава Окръжно № 42 до префектите на окръзите в тази насока. В него той призовава администрацията да поощрява предаването на старини на музея – даром или чрез отплата (Сборник от закони, 1884, с. 245–246; Стателова, 1986, с. 49). Нормативната база в Източна Румелия в тази сфера почива на османския Устав на гревностите, издаден през 1874 г.¹ Той обявява всички неоткрити старини, независимо къде се намират, за държавна собственост; Регламентира също така условията за започване на разкопки, като изисква задължително разрешение от просветното министерство, съдържа наказателни постановления при износ и продажба на исторически паметници и др. Областното управление, базиращо се на този закон, има правото да контролира извършването на разкопки, като взема за музейната сбирка по-ценните находки, заплащайки възнаграждение на техните собственици (Денчев & Василева, 2006, с. 45).

Съединението от 6 септември 1885 г. създава по-добри предпоставки за икономическо и културно развитие на България. В държавния бюджет за 1888 г. са предвидени 60 000 лева за „книжовни и научни предприятия“ (Денчев & Василева, 2006, с. 60). При управлението на Стефан Стамболов (1887–1894) бюджетът на МНП нараства значително. Това води до ръст на заплатите на служителите. Увеличени са и средствата за закупуване на старини – от 3000 на 5000 лв. през 1892 г., 15 000 през 1893 г. и 30 000 през 1894 г. (Рагонов, 1983, с. 75).

На Първото българско земеделско-промишлено изложение в Пловдив през 1892 г. всички окръзи в България се представят с отделни павилиони, в които демонстрират най-големите си постижения в областта на занаятчийските производства, традиционни костюми и произведения на изкуството. Изготвен е и специален Павилион за изящни изкуства, който представя съвременните български художници. Министърът на народното просвещение Георги Живков е силно впечатлен от техните творби и решава да ги откупи и предостави на музея в София.

¹ Някои от цитираните в текста нормативни актове могат да бъдат видени в Приложение 1.

Нарастването на музейния фонд води до нуждата от отделянето на музея от Народната библиотека в София. През септември 1892 г. министър Живков с постановление поставя началото на Народния музей като самостоятелен институт. Към 1893 г. в него се обособяват три колекции: старовековна, етнографска и нумизматична (Божков, 1981, с. 351; Негков, 2006, с. 90). За пръв директор на музея е назначен В. Добруски (Въжарова, 1960, с. 13; Радонов, 1983, с. 77). Той предприема широка кампания за събиране на пръснатите из страната археологически паметници. Получава обществена подкрепа, както и съдействието на административните власти, училищните власти и църковните настоятелства (Денчев & Василева, 2006, с. 57). В резултат в музея започва съсредоточаването на епиграфски паметници, археологически находки, нумизматична колекция, някои ръкописи. Постепенно се формира и колекция от „черковни старини“.

През март 1888 г. МНП издава първия нормативен акт, разглеждащ специално проблема със събирането на старини. Това са Временните правила за научни и книжовни предприятия (Държавен вестник № 31 от 19 март 1888 г.). Първият им раздел се отнася до издирването на старини, паметници и документи. Член 1 на правилата обявява, че „всички неоткрити материали в старинни предмети, здето и да се намерят, принадлежат на държавата“. Предвиждат се все пак възнаграждения за техните откриватели, както и за собствениците на недвижимите терени, върху които са намерени артефактите (чл. 2 и 3 – 1/3 от стойността на предметите). Членове 7 и 9 забраняват каквото и да било издирване на старини без предварително разрешение от страна на министерството, а чл. 18 ограничава изнасянето на антики в странство. Вторият отдел е посветен на издирването и описването на фолклорен и етнографски материал: народни песни, поговорки, гатанки, предания, обичаи и пр. Третият раздел на правилата предвижда стимули за развиване на книжовна дейност – за авторство, преводачество и издателство. Временните правила въвеждат ред в извършването на археологически и етнографски проучвания и налагат първите ограничения пред иманярите (Негков, 2006, с. 76; Денчев & Василева, 2006, с. 61).

Сбед по-малко от две години постановленията на *Временните правила* са затвърдени от приетия през ноември 1889 г. Закон за издирване старини и за спомогане на научни и книжовни предприятия. Клаузите му повтарят почти дословно правилата, но създават една по-стабилна основа за политика по отношение на културно-историческото наследство (Държавен вестник № 13 от 17 януари 1890 г.). *Временните правила* от 1888 г. и базираният на тях закон определят задълженията на държавата и държавните институции в опазване на културно-историческото наследство и регулират техните отношения с частната собственост върху културно-историческите ценности.

Законодателните разпоредби задължават притежателите на „старини“ да ги регистрират. Те не могат да бъдат продавани, подарявани или променяни по какъвто и да било начин без разрешението на МНП. Предвиден е и контрол върху износа им за граница (Кочанкова, 2013, с. 29). Приетият през 1891 г. Закон за народното просвещение поставя културните институции под надзора на просветното министерство (Игнатова, 2013, с. 14).

През 90-те години на XIX век у нас се обособяват два типа музеи: централни – държавни (известни като „народни музеи“), и местни – обществени. По традиция от Възраждането много от местните възникват в рамките на съществуващите читалища и едва впоследствие се развиват в самостоятелни учредения. През 1888 г. братята Шкорпил поставят началото на организираното музейно дело във Варна (Божков, 1981, с. 351; Негков, 2006, с. 108).

Правителството на д-р Константин Стоилов (1894–1899) продължава културната политика на своите предшественици. През февруари 1896 г. по инициатива на просветния министър Константин Величков със закон е учредено Държавното рисуwalно училище в София – претеча на Националната художествена академия (Държавен вестник № 38 от 17 февруари 1896 г.). Член 2 на закона регламентира целта на училището, а именно „да приготвява художници по пластичните изящни изкуства; учители и учителки по рисуване, чертане и краснописание...; рисувачи по разните клонове на художествената индустрия (иконописатство, резба, декоративно изкуство, керамика, златарство, тъкачни индустрии и др.)“.

Кабинетът на народняците се опитва да реши и друг важен проблем – за попълването на книжния фонд на народните библиотеки. През първите години след Освобождението въпросът не е урегулиран. Нищо не задължава печатарите да депозират екземпляри от своите издания. На пръв поглед целта е постигната със Закона за печата от 1883 г., но липсата на санкции превръща нормата в мъртва буква (Йорданов, 2017, с. 94–95). В края на 80-те и началото на 90-те години на XIX век за подобна мярка активно, но безрезултатно настоява директорът на Народната библиотека в София Васил Стоянов. Пробив е постигнат през януари 1897 г., когато Народното събрание приема Закон за депозирание печатни издания в народните библиотеки (Държавен вестник № 41 от 22 февруари 1897 г.). Неговият чл. 1 задължава печатарите да предоставят безплатно на народните библиотеки в София и Пловдив по два екземпляра от „всяка книга, брошура, вестник, списание, възвание, гравюра, карти и въобще всяко напечатано или възпроизведено по друг начин произведение и предназначено за обращение в публиката“. За неизпълнение се предвиждат глоби в размер от 25 до 250 лева. Разбира се, в българските условия приемането на даден закон не означава автоматично стриктно изпълнение на разпоредбите му. Контролът като цяло е слаб.

През 1898 г. наследникът на Величков на министерския пост – народният поет Иван Вазов – издава Правилник на народните библиотеки в София и Пловдив (Държавен вестник № 127 от 18 юни 1898 г.). Това е първият общ за двете библиотеки правилник. Член 1 определя тяхната цел: „а) да събират и пазят книгите, брошуриите, вестниците, списанията, картите, гравюрите – с една дума, всички литературни произведения, които се печатат, литографират и се възпроизвеждат в България по какъвто и да е начин за обращение между публиката; б) да откупуват и събират всички стари печатни книги, ръкописни и други останки от старобългарската литература; и в) да набавят главните съчинения и списания по всичките клонове на чуждестранната наука и литература“. Вторият дял на правилника регламентира условията по съхранението на книжния фонд – подвързване, инвентаризиране, позициониране, сигнатури. Въвеждат се азбучен и методичен каталог. Третият раздел нормира условията за ползването на библиотеката. Разширява се възможността за изнасяне на книги за ползване навън. Последният раздел се отнася до персонала на библиотеката, но е сравнително лаконичен.

Стопанският напредък на страната през първото десетилетие на XX век дава възможност на управляващите да насочат по-значим финансов, човешки и организационен ресурс към дейности, свързани с опазване на културно-историческото наследство. За Народния музей се отпускат значителни средства, които нарастват скокообразно. Още през 1904 г. за археологически издирвания са предвидени 20 000 лева, за личен състав – близо 15 000 лева, за етнографския отдел – 10 000 лева. Отделно от това е предвидена субсидия за Българското археологическо дружество, чийто ежегоден размер се движи между 3000 и 5000 лева. През 1905 г. средствата за археология нарастват на 28 000 лева (за разкопки и консервация), за етнографския отдел – 13 500 лева. Предвидена е и огромна сума – 30 000 лева – за издаване на „Известия на музея“ (Радева, 2002, с. 198). На 12 май 1905 г. тържествено е открита за посетители сградата на Народния музей в София – старата Булок джамия (Пак там, с. 196). Това е времето на т.нар. втори стамболовистки режим (1903–1908), при който до 1907 г. просветен министър е професорът от Университета Иван Шишманов.

В областта на археологията обаче продължава тенденцията от Възраждането за действия на просветители любители. Просто след Освобождението се оказва, че липсват подготвени кадри. Налага се да бъдат привлечени чужденци като братята Шкорпил и Вацлав Добруски, които не са професионални археолози. Руски археолози поставят началото на проучването на българското средновековно изкуство и култура – разкопките на цариградския Руски археологически институт в Плиска и Преслав от 1899 до 1905 г. под ръководството на известния византинист Фьодор И. Успенски. В началото на XX век се появяват и първите български специалисти, археолози и историци на древността

и Средновековието, като Гаврил Кацаров, Рафаил Попов, Никола Мушмов, Васил Златарски, Йордан Иванов, Петър Мутафчиев (Димитров, 1958, с. 50).

Към 1904 г. в рамките на Народния музей в София започва да се обособява Архивът на Възраждането. Инициатор за това е самият министър проф. Шишманов, а пръв уредник – Йордан Попгеоргиев. През април 1906 г. министър Шишманов публикува и Правилник на Архива (Държавен вестник № 83 от 19 април 1906 г.). Точка 3 в него формира четири главни отдела: обществен, църковен, училищен и книжовен. В обществения отдел трябва да се събират градски кондуки, еснафски кондуки, еснафски правилници, общински решения и протоколи, общински заповеди и разпореждания, фермани за частни и обществени правдини и общински печати; в църковния – документи от църковната борба; в училищния – документи по просветното дело, а в книжовния – всички книги, брошури, вестници, списания и карти, както и всички ръкописи и ръкописни преводи, които са останали от турско време. Достъп до Архива получават само имащите специално разрешение от министъра на народното просвещение. Архивът събира и политически документи, на революционните комитети, макар и това да не е упоменато в правилника. Дейността му не е единствено събирателска. Голяма част от материалите на отдела е публикувана в „Сборник за народни умотворения“ и „Периодично списание на Българското книжовно дружество“, както и в „Български преглед“ (Радева, 2002, с. 97; Изнатов, 2013, с. 15–17; Кочанкова, 2013, с. 42). За завеждащ архива впоследствие е назначен учителят и изследовател на Българското възраждане Димитър Страшимиров (Негков, 2006, с. 99).

През 1905 г. е създаден Училищен музей при МНП с пръв организатор писателя Стилиян Чилингиров. По-късно Чилингиров е заместен от Димитър Т. Страшимиров, който предава в историческия отдел на музея събраните от него материали за написването на „История на Априлското въстание“. Историческият отдел има по-скоро библиотечно-архивни, отколкото музейни функции. През 1908 г. този музей се слива с библиотеката на МНП.

През 1903 г. за завеждащ на Етнографската сбирка на Народния музей е назначен Димитър Маринов. От 1906 г. сбирката се обособява в самостоятелен Етнографски музей. За да усвои чуждестранния опит, бъдещият директор Д. Маринов е изпратен да се запознае с постиженията на етнографските музеи в Белград, Дубровник, Сараево, Загреб, Будапеща и Прага (Негков, 2006, с. 100; Денчев & Василева, 2006, с. 64). Архивът на Възраждането преминава към новия институт.

Общ за цялата страна е проблемът със заплащането на хората, които са ангажирани в областта на културното наследство. През 1899 г. дирекцията на Народната библиотека напразно изтъква, че за да бъдат привлечени подготвени хора, трябва да им бъде предложена подходяща заплата (Йор-

данов, 2017, с. 172). Постепенно между 1903 и 1909 г. в Народната библиотека – София, се появява длъжността библиотекар, като с някои изключения се спазва негласното правило библиотекарите да са с висше образование (Пак там, с. 322–323). Това обаче не означава, че те имат специализирано образование. През 1909 г. директор Пенчо Славейков се обръща към МНП с предложение да бъдат изпратени в чужбина няколко души специално да се подготвят за библиотечна работа, тъй като персоналът очевидно е неподготвен. Но само библиотекарят Иван Димитров, който е ориенталист, е командирован през 1910 г. да участва в 9-месечните курсове за библиотекари в Мюнхен при Баварската придворна и гържавна библиотека. По думите на директора на библиотеката Велико Йорданов „Той е бил единственият чиновник в библиотеката, подготвен систематично за библиотечна работа“. За съжаление Димитров загива в Междусъюзическата война (Пак там, с. 211, 215, 221, бел. под линия).

През януари 1909 г. Народното събрание приема нов Закон за народното просвещение (Държавен вестник № 49 от 5 март 1909 г.). Освен чисто образователната дейност той регламентира и функциите на народните библиотеки и музеи. Дело е на правителството на Демократическата партия (1908–1911) и по-конкретно – на младия просветен министър Никола Мушанов, оставил впоследствие трайна диря в българската политика. Законът регламентира окончателно обособяването на Народния етнографски музей и трансформирането на стария Народен музей в Археологически народен музей (чл. 374). Като цели пред Археологическия музей са поставени: „а) да събира и съхранява археологическите паметници из българските земи; б) да събира и съхранява всички монети, които са били употребявани в Балканския полуостров и в съседните нему земи; в) да копира забележителните стари и да събира по-значителните нови художествени произведения на страната; г) да събира и пази църковните старини на България; д) да събира или копира всички паметници от странство, които имат каква и да е връзка с историята, археологията и художеството на българските земи; е) да се грижи за запазване и поддържане на всички паметници и старини в България, които имат архитектурно-художествено значение“ (чл. 374). Организиран е в четири отдела: старовековен, средновековен, нумизматичен и художествен (чл. 379). Законът предвижда създаването на археологически музеи и в провинцията.

За цели на Етнографския (Етнографическия) музей са посочени: „а) да събира и съхранява етнографическите материали из българските земи; б) да представя чрез модели всички предмети и форми на материалната култура на българския народ; в) да събира и пази всички документи, които имат каква и да е връзка с историята на българското възраждане; г) да събира и копира всички документи в странство, които имат какво и да е отношение към

възраждането на българския народ“ (чл. 376). В него са обособени два отдела: етнографски и исторически (чл. 380).

Законът регламентира и устройството и дейността на народните библиотеки в София и Пловдив. В софийската се обособяват следните отдели (чл. 407): а) за ръкописи и архив; б) за български печатни произведения и за такива, които се отнасят до балканските народи (*balcanica*); в) за чужди печатни произведения; г) ориенталски отдел. За пловдивската те са само два: а) за ръкописи и печатни произведения; и б) археологическо-нумизматичен кабинет (чл. 427).

Приносен момент в закона е въвеждането на изричен ценз за директорите на народните музеи и народните библиотеки, за музейните работници и библиотекарите. Изискванията за уредниците са за висше образование – история или славянска филология за етнографския и класическа филология, археология или история за археологическия – плюс публикувани трудове и известен стаж. За директори на тези институти допълнителното изискване е няколкогодишна специализация (чл. 382–385). За директор на Народна библиотека и библиотекарите са необходими минимум средно образование, ползване на два славянски и два „модерни“ (западни – б.а.) езика и публикувани научни трудове.

На база на приетия закон през октомври 1909 г. МНП издава Временен правилник за Народния археологически музей (Държавен вестник № 262 от 30 ноември 1909 г.). Той прецизира функциите на директора и уредниците. Уредниците имат длъжността да: а) ръководят и нареждат сбирките на своя отдел и лично отговарят за тях; б) нареждат инвентарите, каталозите и изобщо всички книжа в отдела си; в) припогнат цялата кореспонденция и изобщо всички книжа, които имат каква и а е връзка с отдела им; г) грижат се за редовното получаване, пренасяне и нареждане на предметите в отдела; д) бдят за реда и чистотата на сбирките в отдела си; е) в края на всяка година излагат в подробен писмен доклад до директора състоянието на завеждания от тях отдел. Прецизират се и функциите на Музейния комитет, който е натоварен и с организирането на археологически разкопки.

Аналогичен правилник по същото време е въведен и за Народния етнографски музей (Държавен вестник № 268 от 7 декември 1909 г.). Той също разполага с Музеен комитет. Служителите му са задължени да обикалят страната в търсене и събиране на етнографски материали и документи. Година по-късно новият просветен министър проф. Владимир Моллов (от същия кабинет) съставя нов правилник за Народния археологически музей, който в общи линии повтаря клаузите на предишния (Държавен вестник № 276 от 17 декември 1910 г.).

През първото десетилетие на XX век започва създаването на военни музеи и къщи-музеи. Първият военен музей е открит на 23 април 1904 г. в Казанлък при 23-и Шипченски полк. Негов основател е о.з. поручик Петър Ив.

Топузов, създател и на Казанлъшкия музей през 1901 г. Постепенно полкови музеи се основават в много поделения на армията, особено след Балканската и Първата световна война (Негков, 2006, 33, с. 128–129).

Организационната работа за създаване на къщи-музеи, в които е отсядал император Александър II, започва през май 1902 г. На тържествено заседание на комитета „Цар Освободител Александър II“ се избират работни комисии. Първата е за „въздигане на къщите-музеи и Скобелевия парк“. В нея влизат министри, народни представители, общественици, но и специалисти. Втората комисия е за изграждане на мавзолей в Плевен. През 1902 г. е обявен конкурс за изработване на архитектурен проект за мавзолея в Плевен. Той е спечелен от архитект Пенчо Койчев. На 12 април 1903 г. се полага тържествено основният камък на мавзолея в центъра на града. Същия ден е направена и първата копка на Скобелевия парк – музей, чрез който се увековечава паметта на загиналите руски воители в Мъртвата долина при обсадата на Плевен. Междувременно започва ремонтът на къщите в Бяла и с. Горна Студена. През 1904 г. е отчуждена къщата на В. Илиев в Пордим. Тя е превърната в къща-музей „Румънски войни 1877–1878 г.“. Ценни експонати за нея са изпратени от румънското военно министерство (Пак там, с. 132–133).

Мащабните чествания на 25-годишнината от Шипченската епопея са съпроводени с откриването на първия по нашите земи храм-паметник в с. Шипка. Той е издигнат от 1896 до 1902 г. със средства, събрани от специален комитет, създаден през 1879 г. от Олга Н. Скобелева и граф Николай Игнатиев. Храмът е построен с активното участие на руски архитекти и художници. Празненствата активизират българската общественост за изграждане на паметници и мавзолеи в памет на загиналите руски, румънски и финландски воители, както и на българските опълченци и поборници.

През 1908 г. българската държава се ангажира пряко с управлението и поддържането на паметниците и къщите-музеи чрез учредената към Министерството на войната дирекция „Военноисторически музей“. Тя има за предмет на дейност съхраняване, изучаване и популяризиране на богатото културно-историческо наследство от Руско-турската освободителна война. Скоро всички музеи започват да събират реликви и от националноосвободителните борби (Денчев & Василева, 2006, с. 75). Главна особеност на тези военноисторически музеи е, че всички те са заобиколени с по-малки или по-големи паркове. Първоначално къщите-музеи са под върховния надзор на Министерството на войната, а след 1914 г. са прехвърлени към МНП (Негков, 2006, с. 137).

Дълги години в България отсъства централизирано архивно дело. Създаваната от администрацията документация се управлява ведомствено, т.е. всяко учреждение решава какво да прави със своята документация и какво от нея ще му служи в дългосрочен план. Единствено във финансовата сфера

от 1903 г. действа Законът за унищожение на старите документи, проверени от Върховната сметна палата. Ведомствата обаче съхраняват своите документи продължително поради изискването на Търновската конституция за законосъобразност на действията на администрацията. Затова се пазят закони, правилници, наредби, заповеди, документи, които регламентират лични права и отношения. По този начин задължителните за една модерна държава области на управление – вътрешни работи, външни работи, финанси и др. – създават солидни пластове от архиви с общонационално значение. В началото се е смятало, че тези архиви имат чисто справочно значение за администрацията на всяка от тези служби (Кочанкова, 2013, с. 18–26).

Венец на законотворческата дейност от първото десетилетие на XX век представлява приетият през първите дни на 1911 г. Закон за старините (Държавен вестник № 37 от 18 февруари 1911 г.). Той е гласуван след дълги обсъждания в Народното събрание. В изготвянето му участват видни дейци като проф. Иван Шишманов, Андрей Протич, проф. Васил Златарски, Вацлав Добруски. Законопроектът е изработен паралелно със Закона за народното просвещение от 1909 г. Той регламентира силно централизирана система на организация на културно-историческото наследство, което трябва да бъде съсредоточено в София (Денчев & Василева, 2006, с. 77–78).

Още в чл. 1 на закона се подчертава, че „Всички движими и недвижими старини в царството се намират под върховния надзор на Министерството на народното просвещение, което се грижи за тяхното запазване и поддържане“. Много важно е приетото в чл. 2 изчерпателно определение за старините. По него „за старини се смятат паметници, документи и художествени произведения от най-старо време до освобождението на България, които имат историческо, археологическо, художествено или палеонтологическо значение, като стари сгради и развалини, градища, калета (хисари), окопи, черкви, черковища и манастирища, джамии, безистени, чешми, водопроводи, мостове, грумове, могили, гробове, побити камъни и др. такива; старински изделия от разен материал като: статуи, плочи с образи, камъни с надписи и украшения, глинени изделия, оръжия и други металически предмети и накити, монети, печати, каменни и костени сечива, живопис върху стена, плат или дърво, мозайки, икони и други черковни принадлежности, разни резби, стъклени изделия, изкопаеми животински и растителни останки от предисторическо време, вкаменелости и пр.“, но също и „градини, гори, сгради и въобще всички места, свързани със събития и личности от историята, а така също и стари ръкописи, редки и ценни старопечатни произведения, гравюри, портрети, стари материци, шевове и музикални инструменти“ (Негков, 2006, с. 79–80).

Законът предвижда създаването на Комисия за старините (чл. 4–7). Тя се оглавява от директора на Народния археологически музей, а в състава ѝ

влизат и директорите на Етнографския музей и Народната библиотека в София, както и три лица, назначени от министъра на народното просвещение, и трима делегати по избор от археологическите дружества, които имат уредени музеи. Тази комисия има правото да взема решения по всички принципни въпроси, свързани с издирването, опазването и поддържането на старините. Конкретните задачи пред Комисията за старините са: „а) определя разкопките, които се предприемат от страна на държавата; б) обсъжда представените от министерството заявления, с които се иска разрешение за произвеждане на археологически сондажи и разкопки; в) определя цената за предложени за откупуване предмети и колекции, чиято стойност надминава 2000 лв.; г) грижи се за описване на старините и изработване на археологическа карта на България; д) разпределя между разните археологически дружества и музеи помощта, предвидена за тях в бюджета; е) разглежда и дава мнение по законопроекти, правилници и устави, които засягат старините и музейното дело в България; ж) решава спорните въпроси между народните и провинциалните музеи“ (чл. 7).

Една от най-важните постановки на закона е свързана с привеждането в известност на всички културни паметници в страната. Ето защо в едногодишен срок всички държавни и обществени учреждения, които притежават старини, са длъжни да представят в МНП техен опис (чл. 8). Въз основа на тези описи се предвижда да се състави инвентар на старините, които са под непосредствения контрол на държавата и не могат да бъдат отчуждени. Тук са решени и основните правила за съхраняване на старините и съответните отговорности на техните притежатели (Негков, 2006, с. 80).

Законът е много строг към тези, които откриват старини и не уведомят най-близкия окръжен или градски музей. Движимите паметници се конфискуват веднага. Лицата, които съобщят за своето откритие, получават възнаграждение в размер половината от стойността на предметите. Движимите старини, които са притежание на частни лица, могат да бъдат подвеждани под порежданията на този закон и да се инвентаризират само с изрично решение на Комисията за старините. След като се съобщи решението на комисията, такива старини не могат да бъдат продавани, подарявани, преправяни и т.н. При продаване на такива старини държавата първа има право да ги откупи в срок от три месеца (чл. 21).

Законът поставя износа на старини под строгия контрол на МНП. Разрешение се издава, след като се представят самите старини, придружени от списък, и се вземе мнението на Комисията за старините. Държавата има право да откупи в срок от шест месеца онези паметници, които са необходими за попълване на музейните колекции. Всички старини, които се заловят при изнасянето им без разрешение, се конфискуват в полза на държавата (чл. 23).

В пета глава от Закона за старините се разглеждат недвижимите паметници. Нормата е категорична: „...всички недвижими старини, дето и да бъдат те открити, принадлежат на държавата“. Обстойно се уреждат въпросите относно опазването на недвижимите паметници в случаите, когато те са застрашени от разрушаване при ново строителство. Само с разрешение на МНП може да се извършва строителство в близост до архитектурни паметници, като се взема мнението на Комисията за старините (чл. 27).

В закона е засегнат и проблемът за отношенията между държавата и частните лица, притежаващи сгради, обявени за архитектурни паметници. В чл. 11 се казва: „Държавата, по решение на Комисията за старините, има право да отчужди всяка джвжима или недвижима старина, била тя обществена или частна собственост, ако старината се заплашва от разрушаване или изчезване и ако собственикът не вземе мерки в определен от министерството срок за нейното запазване“. Отчуждаването се извършва съгласно чл. 19 за джвжимите и чл. 26 за недвижимите старини. Така държавата получава възможност да запазва от разрушаване най-значимите джвжими и недвижими паметници. Глава седма на Закона за старините е посветена на археологическите музеи. Член 40 позволява откриването им от „окръжните съвети, общините и културните дружества, училищата – български и иностранны – духовните и военните учреждения“. Археологическите музеи трябва да отговарят на следните изисквания: да притежават правилник или устав, които да са съобразени със Закона за старините и да са утвърдени от МНП; експозицията да бъде разгърната в помещение, което има сигурни условия за паметниците, да има инвентарен опис на сбирката и уредник на музея. Ежегодно музеите трябва да изпращат в МНП отчет за състоянието и дейността си, както и списък на новопостъпилите експонати. Колекциите на тези музеи се формират от старини, които народните музеи им отстъпват за временно или окончателно владение; от старини, които им принадлежат според този закон; от паметници, които получават чрез дарения от частни лица или са откупени със собствени средства. За неизпълнение на клаузите се предвжджва закриване от страна на МНП по решение на Комисията за старините (чл. 42).

Изчерпателните постановления в Закона за старините способстват за въвеждане на законов ред в областта на откриването, съхраняването и експонирането на паметниците на културата в българските земи. Пресича се износът на старини от пределите на царството и се поставят под строг контрол всички паметници, независимо чия собственост са те. Чрез предвиденото инвентаризиране на старините в срок от една година от влизането на закона в сила се цели да се приведат в известност всички джвжими и недвижими паметници в страната. За съжаление това намерение не се осъществява изцяло поради започналия продължителен период на войни и разруха. Независимо от

историческите превратности, пред които е изправена страната, наличието на сериозен закон е една от гаранциите за опазването и съхраняването на българските старини и в годините на войните (Недков, 2006, с. 80–82).

Самият Закон за старините стимулира постиженията на образователната система при подготовката на кадри, които да го прилагат. Още от учебната 1902–1903 г. Историко-филологическият факултет разполага с 5 исторически катедри – Катедра по стара история и история на източните народи, Катедра по средна история, Катедра по българска история и история на балканските народи, Катедра по класическа филология и археология, Катедра по география и етнография, които подпомагат реалното осъществяване на закона. По-късно през 1904 г. със Закона за университета се регламентират историческите катедри, а през 1909 г. със Закона за народното просвещение историческото образование е трансформирано и чрез създаване на специалност по история и археология.

Частната инициатива на българска възрожденска интелигенция за издирване и събиране на старините продължава и в дейността на следосвобожденско ни общество и преди всичко е свързана с опазването им. Новата българска държава създава съвременна нормативна база, на чиято основа се градят институциите, призвани да откриват и съхраняват историческите и културните паметници. Законът за народното просвещение от 1909 г. и Законът за старините от 1911 г. са европейските еталони, по които българското музейно дело се равнява през този период. Народният музей е методически център, призван да подпомага всички местни музеи в тяхната практическа работа по откриване и съхраняване на паметниците. Недостатъчните средства, заделени от общините, не създават условия за една по-широка музейна мрежа в страната. Независимо от това в повечето градове, а и в някои села се създават музеи и музейни сбирки (Пак там, с. 145).

Самото създаване на Третата българска държава поставя въпроса за нейното утвърждаване пред останалия свят, като това най-лесно се постига в културно-исторически план. При това историческите следи са подходящи и за показване на историческите корени на българската нация. Автентичните исторически следи биха потвърдили правото на България да се впише в политическата карта на Европа като продължител на една от най-старите държави на континента. Това поставя културно-историческото наследство във фокуса на общественото внимание и прави необходима държавната регламентация на неговото издирване, изучаване и популяризиране. В началото на XX век археологията се утвърждава като наука, като с нея се занимават не само местни учители, краеведи, но и експерти със специално университетско образование. Появяват се много научни издания, посветени на културното наследство по българските земи (Кандулкова, 2007, с. 58). Това не пречи на Народния археоло-

гически музей да има проблеми с липсата на персонал – не толкова заради бюджетни ограничения, колкото поради недостига на подготвени професионално кадри (Николов, 2005, с. 11).

От Освобождението до Първата световна война в страната се създават 16 музея – в почти всеки по-голям градски център. Техният интерес обаче е към подвижните паметници на наследството, а усилията за съхраняване на недвижимото са по-скоро инцидентни. Първите действия за реставрация на обекти се извършват от археологическите дружества, но липсва документация за това, какви методи са използвани (Кангулкова, 2007, с. 74). В началото на XX век реставрационните работи обикновено се осъществяват на аматьорски начала – от местни майстори, под контрола на историци, археолози и учители, почти без участие на архитекти. (Пак там, с. 79.)

Войните за национално обединение (1912–1918) и изходът от тях се отразяват негативно върху политиката по съхраняване на старините. Така например през 1914 г. с указ на цар Фердинанд е създадена Военноисторическа комисия при Щаба на армията, към която трябва да има музей, библиотека и архив. Така са поставени основите на Националния военноисторически музей. Последвалите събития обаче отлагат във времето отварянето на неговата експозиция, открита едва през 1937 г. (Денчев & Василева, 2006, с. 96; Изнатов, 2013, с. 34–35).

По време на войните е осъществена строго централизирана политика по издирването, проучването и съхранението на археологическо и етнографско наследство в Македония, Тракия, Добруджа, Моравско. В това отношение съдействие оказват военното министерство, Щабът на действащата армия, военните губернаторства, Светият синод, а участие вземат учени от Университета, БАН, Народния археологически и Народния етнографски музей (Денчев & Василева, 2006, с. 85–88). В резултат са публикувани научни трудове, които имат голям принос за развитието на българската история, археология, етнография и фолклористика.

През есента на 1915 г., дни преди България да се включи в Големата война, просветното ведомство въвежда нов детайлизиран Правилник за управление и уредба на Народната библиотека в София (Държавен вестник № 223 от 2 октомври 1915 г.). Членове 4–5 от правилника разделят четирите отдела на библиотеката на няколко подотдела. Освен на директора, главния библиотекар и библиотекарите тук са уточнени функциите и на пазителите (чл. 15), секретар-счетоводителя (чл. 16), писарите и прислугата. Детайлизирани са функциите и работата на Библиотечния комитет. Член 67 обособява общо три каталога: основен (подвижен), общ азбучен и общ научен (систематичен). Систематичният каталог включва 16 отдела (езикознание, литература изкуства, философия и пр.).

След Първата световна война правителствата на Александър Стамболийски (1919–1923) започват мащабна реформена програма, която включва и промени в културно-просветното дело. През август 1920 г. кабинетът приема Наредба за откупуване на художествени произведения от министерствата на Царство България и тем подобните ведомства (Държавен вестник № 129 от 9 септември 1920 г.). По нея покупки от страна на държавната администрация могат да се извършват само посредством специална комисия, в която влизат директорът на Народния археологически музей, уредникът на Художествения отдел към същия музей, преподавател от Художествено-индустриалното училище и четирима художници, назначавани от министъра на народното просвещение. Много по-съществен е Законът за изменение и допълнение на Закона за народното просвещение, известен още като закона „Омарчевски“, по името на просветния министър Стоян Омарчевски, приет от Народното събрание през юли 1921 г. (Държавен вестник № 87 от 21 юли 1921 г.). В него се създава цял нов раздел „Военно-исторически къщи – музеи и паметници“. Член 395 поставя последните под „върховния надзор“ на просветното ведомство. Фиксирани са целите им: а) да се запазят за потомството от историческа стойност къщи в положението, съвременно на историческото събитие, свързано с тях; да се съхраняват и събират в тях военноисторически предмети, съчинения за съответните събития, бюстове и портрети на заслужили дейци по възраждането и освобождението на българския народ; б) да се съхраняват в мавзолеи на вечни времена останките на геройски загиналите за свободата и освобождението борци; в) да се опазят и държат в изправност паметниците, въздигнати за прослава на отделни лица, на групи лица или събития от борбите за свобода и от освободителната война (чл. 396). Предвижда се тяхно централизирано ръководство със седалище в Плевен. Член 378 задава пет отдела за Археологическия народен музей: предисторически, античен, средновековен, нумизматичен и художествен. Първият от тях формално е новоучреден, макар реално да съществува още от 1909 г. (Протич, 1934, с. 2–4). Със същия закон Архивът на Възраждането е преместен от Етнографския народен музей в Народната библиотека в София. Това става по настояване на директора ѝ Стилиян Чилинџиров и на самия Библиотечен комитет (Йорданов, 2017, с. 248–249, 277, 285, 288). Законът предвижда учредяване на народни библиотеки в Търново и Шумен.

През лятото на 1921 г. Народното събрание приема и Закон за Българския археологически институт (Държавен вестник № 83 от 16 юли 1921 г.). Той се учредява на база на съществуващото от 1901 г. Археологическо дружество в София. Член 1 го обявява за „самостоятелно научно учреждение“, но под надзора на МНП. Целта на института е „всестранното изучаване на старините и художествените паметници на българските земи, както и по-основното раз-

работване на българската история“. Предвижда се институтът: а) да урежда, предизвиква и подпомага научни издирвания, разкопки и експедиции съгласно Закона за старините; б) да издава свой научен печатен орган, както и групи редици от публикации или отделни съчинения върху въпроси из областта на неговата научна дейност; в) да урежда както курсове и лекции по застъпените в него специалности, така и общодостъпни сказки; г) да се грижи за подготовката на научни сили по археология, като дава за тази цел стипендии и помощи; д) да урежда и издържа специална библиотека, както и сбирка от фотोगрафии, отливки и други научни помагала; е) да влиза в споразумение с чужди институти и учени за задръжна работа; ж) да насърчава и подпомага научно и материално дейността на археологическите дружества в страната (чл. 2-3).

Няколко дни след смъртта на Иван Вазов правителството на Българския земеделски народен съюз (БЗНС) издава постановление, с което се предвижда домът на народния поет на ъгъла на столичните улици „Раковску“ и „Вълкович“ да се превърне в къща-музей. Ръководството и уредбата на музея са възложени на Народната библиотека в София (Държавен вестник № 178 от 9 ноември 1921 г.). Неговият най-малък брат г-р Борис Вазов предава сградата на библиотеката през 1924 г. Земеделското правителство стартира процедури по реставрация и превръщане в къща-музей и на дома на Алеко Константинов в Свищов (Негков, 2006, с. 33, 187).

Земеделците приемат и Закон за учредяване на достъпни народни библиотеки (Държавен вестник № 195 от 29 октомври 1920 г.). Той предвижда създаване във всеки административен окръг на минимум шест такива библиотеки, управлявани от библиотекар (с ранг, приравнен на пазител от Народната библиотека в София) и собствен библиотечен комитет. Законът е силно оптимистичен и практически е невъзможно да се приложи в неговата пълнота през следващите години.

Много по-реалистичен е приетиият през същата 1920 г. Закон за депозирание на печатни и литографски произведения в народните библиотеки (Държавен вестник № 195 от 29 октомври 1920 г.). Той заменя закона от 1897 г. и задължава издателите да депозират в столичната Народна библиотека по десет екземпляра от книжно произведение, като четири екземпляра се запазват от нея, а останалите се разпределят на народните библиотеки в Пловдив и Търново (чл. 1 и 5). Законът въвежда задължителен депозит и за издания, отпечатани в чужбина (чл. 4). През 1924 г. изменения в закона понижават изискуемия депозит на шест екземпляра (Йорданов, 2017, с. 286-287).

Няколко години по-късно сговористкото правителство на Андрей Ляпчев иницира Закон за читалищата (Държавен вестник № 291 от 28 март 1927 г.). Неговият чл. 5 задължава всяко читалище да разполага с безплатна библиотека с читалня. През 1930 г. просветният министър и бивш премиер

проф. Александър Цанков издава Наредба за одобрение, препоръка и откупуване на печатни издания (Държавен вестник № 51 от 6 юни 1930 г.). По силата ѝ читалищата могат да закупват издания само след предварителното одобрение на министерството, което се дава на база рецензии. В духа на епохата чл. 9 на наредбата предвижда одобрение да се дава на печатни издания, които „не съдържат тенденция и картини срещу държавния строй и държавния глава, срещу добрите нрави, срещу религията“. Препоръки пък се издават само за „печатни издания, които било по своите научни или художествени достойнства, било по съдържание и начин на изложение са особено ценни и полезни за доброто културно развитие на учащата се младеж и българското гражданство“.

Библиотечната система изпитва нужда от подготвени филологически специалисти. През 1925 г. директорът на Народната библиотека – София, Божан Ангелов сигнализира в МНП, че Ориенталският отдел съдържа около 5000 книги, ръкописи и документи, които могат да бъдат много полезни на науката. Но дори за да им се направи пълен опис, на библиотеката са необходими тюрколози – поне двама-трима ориенталисти (Йорданов, 2017, с. 299).

Но и Народният етнографски музей чувства остра нужда от кадри през цялото си съществуване между войните. Поради ограничения щат на музея към него се привличат доброволни сътрудници, главно учители, които се командировават в различни краища на страната, за да извършват събирателска работа (Негков, 2006, с. 172).

В годините на Голямата депресия приоритетни пред държавата са социално-икономическите проблеми. Въпросите за културно-историческото наследство остават на заден план. От средата на 30-те години на XX век обаче в България настъпва стопанско оживление. Започват мащабни проекти по строителство и благоустрояване. Всичко това представлява потенциална опасност за съществуващите старини. Затова през юни 1936 г. кабинетът на Георги Къосеванов приема Наредба-закон за запазване на старинните постройки в населените места (Държавен вестник № 135 от 20 юни 1936 г.). По нея прилагането на регулационните планове трябва да става при запазване на улици, площади, постройки и паметници с „архитектонично, битово, историческо, археологическо или художествено значение“ (чл. 1). С цел запазване паметниците на културата се предвиждат изменения в регулационните планове. Постройките с историческо значение се освобождават от данък сгради и общински такси. Предвижда се евентуално тяхното откупуване от страна на общините или държавата (чл. 7). Ако при извършването на строежи се открият старини, предприемачите и собствениците са длъжни да уведомят местния музей или общинската власт и временно да преустановят работа, докато Народният музей в София не организира оглед.

В навечерието на Втората световна война в България съществуват следните държавни музеи: Народен археологически музей, Народен етнографски музей, Естественоисторически музей (Царският природонаучен музей), Държавна художествена галерия (открита през 1942 г. и унищожена от бомбардировките през 1944 г.), Археологически музей при Народната библиотека в Пловдив, къщите-музеи „Алеко Константинов“ в Свищов и „Иван Вазов“ в София и Сопот. Съществуват и няколко ведомствени музея. Към Министерството на войната се числят Главният военноисторически музей, военноисторическите къщи-музеи в Плевен, Пордим, с. Горна Студена, Бяла и мавзолеят в Гривица, Военноморският музей – Варна, мавзолеят „Владислав Варненчик“. Продължава съществуването и на учебния музей към МНП, както и на Полицейския музей (Негков, 2006, с. 221).

В периода между двете световни войни продължава да отсъства централизирано архивно дело. Значителното увеличаване на документацията в учрежденията води до унищожаване на документи от страна на чиновниците. Това започва да притеснява дейците на културата (Петрова, 2011, с. 67).

Въпросът за създаването на държавен архив е дебатиран за пръв път по-сериозно в Народното събрание през 1911 г. Специална парламентарна комисия изготвя доклад, озаглавен „Държавен архив“. Той започва с думите: „Днес няма културна държава, която да не се е загрижила за уредбата на своите обществени, национални и специално държавни архиви. Това е понятно, като се вземе предвид: значението на запазените документи за политическата и културна история на народите, научният интерес що те представляват в историческо, етнографическо, географическо, езиково, стопанско, финансово и пр. отношения, значението им за ориентирване при евентуалната нужда от справки и пр., и пр.“ По-нататък комисията алармира „за потребата у нас от Държавен архив, която се толкова чувства, че отлагането на учредяването му влече не само огромни разноски за запазване претоварените архивни складове на отделните учреждения, но силно спъва справките, и което е твърде важно, заплашва с разпичяването и унищожаването на много ценни във всяко отношение документи“. Докладът завършва с конкретно предложение за организационната структура и задачите на бъдещия държавен архив (Пак там, с. 69).

Измененията в Закона за народното просвещение от 1921 г. учредяват Архивен отдел към Народната библиотека. И тук идеята е на директора ѝ Ст. Чилингиров. Пред Архивния отдел е поставена задачата да събира и пази всички документи, свързани с миналото на България. За първи път се предвижда назначаването на специален отговорник за завеждането на отдела с един помощник (Кузманова, 1966, с. 81).

През 1925 и 1926 г. тогавашният директор на софийската Народна библиотека Божан Ангелов повдига въпроса за това правителствените архиви

да се предават на Архивния отдел, който има задача по закон да събира и пази всички документи, имащи връзка с миналото на България. Ангелов настоява всички държавни и обществени учреждения, както и частни лица, които притежават архиви на починали обществени дейци, да представят в едногодишен срок опис на тези документи. Изнасянето на архивни материали извън България да става само под контрола на МНП. Това така и не се случва (Йорданов, 2017, с. 305–306). Въпреки това през междувоенния период Народната библиотека в София все повече придобива функции на държавен архив (Кочанкова, 2013, с. 36–37).

В централните учреждения – министерства, комисарства, управления – архиви продължават да се държат единствено за улеснение на службата, без обща система и без контрол. Единствено Дирекцията на полицията поради естеството си държи по-сериозно организиран архив след 1925 г. (Кузманова, 1966, с. 46).

През 1926 г. Министерският съвет издава окръжно за масово унищожение на създадените до 1918 г. архиви в учрежденията. Следва безотговорно унищожение, въпреки че е предвидено документите с историческо значение да се предоставят на Народната библиотека. През 1928 г. е установено, че са предадени за претопяване дори нужни за работата на учрежденията документи, а безброй такива с историческа ценност вече били загубени. Случайно са спасени архивите на Източна Румелия, което Министерството на финансите се готвело да унищожи – става дума за десетина вагона панки и тефтери (Пак там, с. 53). Масови и безсистемни прочиствания на ведомствени архиви се извършват и през 30-те години на XX век.

Централните държавните органи може и да не са vznikнали в необходимостта от създаване на единен архив, но други институции осъзнават нуждата от подготвени кадри. За първи път в българската архивна практика Градският архив при Столична общинска библиотека и музей организира през декември 1941 и януари 1942 г. курс по архивистика за професионална квалификация на своите служители (Изнатова, 2013, с. 42). Тази практика е „заета“ от Народния археологически музей и Българското археологическо дружество, които през 1926 и 1929 г. провеждат специализирани курсове по археология и музейно дело с цел да се повиши квалификацията на учители, музейни уредници, любители (Протиш, 1934, с. 23–24; Николов, 2005, с. 13).

По вярното заключение на Симеон Негков музейното дело в България междувременно световни войни преживява трудно, но градивно време. Многократно нарастват музейните фондове. Провеждат се системни археологически разкопки, чиито открития намират място в експозициите на централните и местните музеи. Полагат се огромни усилия да се построят нови сгради или да се получат подходящи помещения за създаване на нови експозиции на чита-

лицните музеи в различните райони на страната. Тежките дни на Втората световна война донасят огромна разруха за музеите преди всичко в столицата. По-голямата част от тях е разрушена до основи при бомбардировките, а останалите имат частични повреди. Всичко това изправя малката музейна общност пред нови изпитания (Недков, 2006, с. 222).

Ако до 1914 г. с културното наследство се занимават основно историци и археолози, между двете световни войни към тях постепенно се приобщават и архитекти и художници като специалисти в областта на културното наследство (Кандулкова, 2007, с. 174).

Политиката на българската държава към културно-историческото наследство в периода 1878–1944 г. зависи изключително както от финансовите ресурси, така и от степента, до която управляващи и общество осъзнават нуждата от грижи по съхраняване на паметниците на културата. Сред базовите нормативни актове са законите за народното просвещение от 1909 и 1921 г., както и онези за старините от 1889 и 1911 г. и за депозиране на печатни издания в народните библиотеки. Важни са и правилниците за уредбата на различните учреждения. От формална гледна точка българското законодателство не отстъпва на западните модели. Приложението на законите в практиката обаче е далеч от оптималното. Стойностни законопроекти от края на 30-те години на XX век – за народните музеи и за старините – остават неприети и не влизат в сила поради липса на достатъчно политическа воля. И ако в сферата на музейното и библиотечно дело държавата отбелязва все пак успехи, то силно проблематично остава неуреджането на архивното дело. Подготовката на професионално подготвени кадри се осъществява основно от Университета.

Втората световна война оказва негативно въздействие върху културните институции в България. Бомбардировките нанасят поражения на Софийския университет, БАН, Царския природонаучен музей, Народния театър, Народния етнографски музей, старата и новостроящата се сграда на Народната библиотека, Общинската библиотека и музей (Денчев & Василева, 2006, с. 134). Народният археологически музей също е засегнат и част от музейната документация е унищожена (Николов, 2005, с. 13).

Въпреки че част от физическите щети са безвъзвратни, много по-осезаеми са институционалните, нанесени от установената в страната на 9 септември 1944 г. власт. Процесите на централизация на културния живот и засилването на държавното начало в него достигат ново, много по-високо ниво. Създава се специално Министерство на пропагандата, преименувано година по-късно на Министерство на информацията и изкуствата, което трябва да

осъществява единно ръководство и координация на работата на печат, радио, кино, театри, библиотеки, музеи и др. (Денчев & Василева, 2006, с. 134-135). През 1945 г. влиза в сила наредба-закон, съгласно която Народната библиотека, Библиографският институт и народните музеи са прехвърлени от МНП към новосъздаденото министерство. Така са прекъснати традиционните връзки на музеите и библиотеките с университетите и училищата. Новата власт разглежда културата като средство за излъчване на силни идеологически послания, а традиционното осмисляне на културно-историческото наследство вече не отговаря на новите изисквания на налагащия се съветски модел (Денчев & Василева, 2006, с. 141).

Министерството на информацията и изкуствата е закрито и през 1948 г. на негово място е създаден Комитет за наука, изкуство и култура (КНИК), също с ранг на министерство и с пръв председател члена на Политбюро и секретар на Централния комитет на Българската работническа партия (комунисти) (ЦК на БРП(к) Вълко Червенков. Основната задача на този комитет е да осъществява единно ръководство на научните и културните институции и организации, да планира и контролира научноизследователската и художествено-творческата дейност в БАН, радиото, киното, музеите, библиотеките, галериите, театрите, оперите, творческите съюзи, самодейните колективи, симфоничните оркестри. От 1949 г. в него е обособен отдел „Музеи, библиотеки и книгоиздаване“ (Денчев & Василева, 2006, с. 145-146; Петрова, 2011, с. 71-72; Игнатова, 2013, с. 47-48).

На състоялия се през декември 1948 г. Пети конгрес на БРП(к) пред българската историческа наука са поставени нови задачи. Тя трябва да бъде пренаписана от позициите на марксистко-ленинския мироглед, а в тази връзка въпросът за нейната изборова база заема важно място (Игнатова, 2013, с. 48).

През 1952 г. към Комитета за изкуство и култура е създадена специална служба, прераснала по-късно в национален институт, с грижа за консервиране и реставрация на откритите при разкопки археологически паметници (Николов, 2005, с. 14). През същата година е създадено Главно управление по въпросите на културата и издателствата (Главлит), което работи под непосредственото ръководство на ЦК на Българската комунистическа партия (БКП), с основна цел контрол и цензура върху културния живот. Главлит възприема от съветския модел широката дефиниция за „вредна литература“, в резултат на което по-големите библиотеки понесат тежки загуби в своите фондове. Цензурната политика на Главлит влияе негативно и върху международния книгообмен на България, а през 1954 г. той напълно прекъсва със Западна Европа (Денчев & Василева, 2006, с. 151-152).

Народната библиотека в София успява най-добре да се ориентира в новата ситуация. Краят на Втората световна война я заварва с напълно разруше-

на сграда, всички каталози и част от книжния фонд са унищожени, отделите са без помещения и персонал. Още в края на 1944 г. директорът предлага в Архивния отдел да бъдат назначени четирима архивисти (историци и филолози), които да бъдат изпратени на специализация в чужбина (Кузманова, 1966, с. 130). През 1945 и 1948 г. МС излиза с постановление за прочистване на учрежденските архиви от ненужни книжа. Ценните документи с историческо значение трябва да се предават на Народната библиотека в София (Пак там, с. 139–140). Това засилва нейната роля като национален архивен център.

През 1948 г. е обособена в самостоятелен фонд сбирката от портрети и фотоснимки. На следващата 1949 г. в самостоятелен отдел прераства и музикалната сбирка с амбицията да се развие като музикален архив. През 1950 г. библиотеката е преименувана на Държавна библиотека „Васил Коларов“, а Архивът на Възраждането става Български исторически архив (БИА), за да се направи разграничение с Ориенталския отдел (Кочанкова, 2013, с. 51–52). През 1953 г. тържествено е открита нова, модерна за времето си сграда на библиотеката, забележително произведение на българската архитектура. Бюджетът и персоналът на библиотеката са значително увеличени, същото става и с книжния фонд, който нараства десет пъти (Калайджиева, 1978).

За да бъде решен проблемът с библиотечните кадри, с Постановление № 2495 на Министерския съвет от 18 септември 1950 г. към Комитета за наука, изкуство и култура – София, се създава Държавен библиотечен институт с двегодишен курс, включващ и производствена практика. Учебните програми, план и преподаватели се одобряват и назначават от председателя на КНИК. Завършилите института получават диплом за полувисше образование (Държавен вестник № 229 от 28 септември 1950 г.).

От 1950 г. в Народната библиотека се депозират публикациите на ООН и официалните издания на някои държави, а от 1953 г. започва да излиза нейното издание „Известия на НБКМ“. През 1954 г. Народната библиотека „Кирил и Методий“ (НБКМ) се превръща и в научен институт. С Постановление № 8 на МС от 15 март 1973 г. на НБКМ са възложени функции на национален орган за научна и техническа информация. Към 1 януари 1978 г. НБКМ притежава общо 1 843 407 тома книги и периодични издания (Калайджиева, 1978).

С Постановление № 2 на Министерския съвет от 20 януари 1970 г. Народната библиотека „Кирил и Методий“ е призната за водещ национален библиотечен институт, който осъществява методично ръководство и координация на библиотечната система в страната. Централните ведомства и организации, които имат библиотечни мрежи, непосредствено ръководят и контролират своите подведомствени библиотеки. Окръжният съвет за култура е орган за ръководство и координация на библиотечното дело в съответния окръг, той разпределя субсидиите за читалищните библиотеки,

контролира назначаването на квалифицирани библиотекарци, решава откриването, закриването и уедряването на общообразователните библиотеки (Спасов, Ганев & Банкова, 1981, с. 182–186).

Амбицията на народната библиотека, както и на групи библиотеки в страната да събират архивни документи влиза в противоречие с назряващата идея за създаване на държавен архив. Както вече бе посочено, от Освобождението до средата на XX век в България не се създават специализирани архивни учреждения. С издирването и съхраняването на документални свидетелства, най-вече за възрожденския период, се занимават библиотеки, музеи, читалища, археологически и исторически дружества и училища (Игнатова, 2013, с. 12).

Скоро след политическата промяна на 9 септември 1944 г. в страната се забелязват повишено внимание и интерес към документалните извори, най-вече тези, свързани с комунистическото движение (Петрова, 2011, с. 71). В края на 40-те години под ръководството на БКП протича процес на масово създаване на институции за производство на история, знаци и символи на новата обществена система. През 1949 г. е приет закон, който дава право на Музея на революционното движение да попълва фонда си и създадения Централен партисен архив (ЦПА) към ЦК на БКП с „всички материали, като вестници, позиви, брошури, окръжни, снимки, писма, оръжия, облекло и др., отнасящи се до съпротивителното движение от 9 юни 1923 година до 9 септември 1944 година“ (чл. 1). Те се обявяват за ценности с общонационално значение. Изключителното право за тяхното издирване и събиране принадлежи на КНИК (чл. 2). Всеки притежател на посочените в чл. 1 материали се задължава да ги обяви пред оторизираните органи (чл. 4). За неизпълнение на тази разпоредба санкциите са изключително строги – глоба до 100 000 лева или тъмничен затвор. Съгласно чл. 3 събраните материали се предават „за пазене“ в ЦК на БКП (Игнатова, 2013, с. 52, 92).

През втората половина на 40-те години на XX век необходимостта от изграждането на специализирани институции, които да поемат грижата за събирането и съхраняването и предоставянето на архивните документи, налага изготвянето на няколко законопроекта за създаване на държавни архиви (Игнатова, 2013, с. 65; Кочанкова, 2013, с. 73). Съобразно с политиката на управляващите за сближаване със съветския модел на администриране той се налага у нас (Петрова, 2011, с. 72).

На 10 октомври 1951 г. Президиумът на Народното събрание приема и издава Указ № 515 за създаване на Държавен архивен фонд на Народна република България. С него се поставя началото на организираното архивно дело в страната (Петрова, 2011, с. 63; Игнатова, 2013, с. 75–76). Създава се Държавен

архивен фонд на Народна република България (ДАФ), чийто ръководен орган – Архивното управление, е в структурата на Министерството на вътрешните работи (Кузманова, 1966, с. 153; Петрова, 2011, с. 78). Указ № 515 обявява всички документи в България, „независимо от тяхното времепроизхождение, съдържание, оформление, техника и начин на възпроизвеждане“, за съставна част от ДАФ. Член 23 предвижда съдебна отговорност за лицата, които съзнателно или поради небрежност увреждат или унищожават документи. Член 30 забранява търгуването с архивни документи. Като експонати в музеи и изложби могат да се използват само преписи и фотокопия. Архивите са достъпни за всеки гражданин за научни изследвания и публикации, справки и др.

Основането на държавните архиви е голям напредък в областта на запазване на културното наследство, но при осъществяването на този замисъл неизбежно възникват многобройни проблеми. Според Указ № 515 трябва да се създадат два централни държавни архиви и дванадесет окръжни държавни архиви, за които са необходими хранилища и квалифициран персонал. С първото изискване нещата все пак са уредени сравнително бързо, но страната не разполага с подготвени специалисти в архивното дело (Кузманова, 1966, с. 153). За да бъде решен цялостно въпросът с кадрите за архивите, през 1952 г. в Софийския университет към Философско-историческия факултет е създадена специалност „Архивистика“, преустроена четири години по-късно в профил към специалност „История“ (Кузманова, 1966, с. 156; Петрова, 2011, с. 79). И това става въпреки съпротивата на КНИК, който смята, че разкриване на специалост „История и теория на архивното дело“ при Философско-историческия факултет ще губи съществуващото обучение на библиотекари и архивисти в Библиотечния институт (Кочанкова, 2013, с. 59).

Докато се появят първите архивисти с професионална квалификация, което ще отнеме поне четири години, положението временно се закръпва, а необходимите знания за изпълнение на служебните си задачи назначените в архивите хора придобиват чрез изучаване на законовите и подзаконовите актове по създаването на държавните архиви и на съветската специализирана литература. През пролетта на 1953 г. е проведен тримесечен курс по архивистика за новоназначени служители с откъсване от производството. Във всички държавни архиви по указание на Архивно управление се организират постоянно действащи семинари по служебна квалификация (Петрова, 2011, с. 83).

Няма достатъчно данни, за да оценим доколко тези действия са били успешни. Първоначално в архивната система в София и в дванадесетте окръжни центъра се назначават служители от структурите на МВР, от завършилите Висшата партийна школа, от заварените архивни средища, от завършилите студенти от Философско-историческия факултет на Софийския университет „по разпределение“, служители от Отечествения фронт и Ми-

нистерството на просветата. Една част от новоназначените не успява да се адаптира към изискванията и особеностите на архивната работа и скоро напуска. През 1954 г. в специализирания за подготовка на архивисти Московски държавен историко-архивен институт постъпва първата българска студентка (Пак там, с. 81).

Само няколко месеца след издаването на Указ № 515 Министерският съвет приема важен нормативен документ за опазване на паметниците на културата и развитието на музейното дело в страната – Постановление № 1608. С него се дава право на музеите да събират и съхраняват документи в качеството им на паметници на културата и реално обезсмисля разпоредбите на Указ № 515. Противоречията в законодателството пораждаат конфликти между музеите и архивите, които траят десетилетия (Изнатова, 2013, с. 6-7, 92-95). Държавните архиви искат да централизират националното документално наследство, а културните институции се стремят да защитят и доразвият традиционните полета на своята дейност. Възниква конкуренция и за бюджетни средства (Кочанкова, 2013, с. 75).

През 1954 г. Архивно управление започва да издава своя вътрешен тримесечен бюлетин „Архивен преглед“, а от 1957 г. излиза списание „Известия на Държавните архиви“ за информация на българската общественост. През 1958 г. в държавните архиви се преминава към микрофилмиране на материалите, за да бъдат съхранени оригиналите. Все пак през 50-те години на XX век е направено твърде малко по популяризирането на архивните материали (Кузманова, 1966, с. 163-164).

Извън системата на държавните архиви обаче остават специални архивни учреждения като Централен партийен архив при ЦК на БКП, който разполага със свои окръжни партийни архиви. Според своя правилник от 1964 г. ЦПА издирва, събира, комплектува, съхранява и води на отчет документи на партийните и младежките организации, на масовите организации. През 1959 г. Архивният институт става Архив на БАН. Той изпълнява функциите на специализиран ведомствен архив. Военните архиви също се обособяват, като се създават Централен военен архив във Велико Търново, архиви на обединенията и родовете въоръжени сили, Военноисторически архив в София. Всички те не се ръководят от един център (Пак там, с. 212-213, 223, 228, 232). През 1956 г. Министерството на външните работи (МВнР) получава правото да се разпореджа с външнополитическата документация, Министерството на вътрешните работи (МВР) също си има собствен архив. По този начин редица държавни институции се изплъзват от архивен контрол и големи масиви остават извън публичност (Кочанкова, 2013, с. 111). При това процесът се разширява, появяват се нови архивни сбирки към научни институти, галерии, Народния театър, Софийската опера и др. На практика това обезсмисля ро-

лята на ДАФ. Вредните последици от засилващата се разпокъсаност на архивното дело пречат на научноизследователската работа и самата историческата гилдия настоява за централизация (Игнатова, 2013, с. 123–124).

През 1957 г. музеите преминават към новоучреденото Министерство на просветата и културата (МПК), а ръководството на архивите настоява за премахване на съществуващите противоречия в нормативната база на архивите и музеите. На 5 август 1958 г. Министерският съвет приема Постановление № 165 за опазване на паметниците на културата и развитие на музейното дело у нас, с което на пръв поглед се отменя Постановление № 1608 от 1951 г. С него се обявяват за паметници на културата „забележителни произведения на науката, техниката, архитектурата, приложните и изобразителните изкуства, историческите места, сградите и предметите, които документират историческото развитие на обществото и на неговата материална и духовна култура“ (т. 1), т.е. документите не са споменати сред паметниците на културата. Новият нормативен акт се посреща с одобрение от ръководството на архивите, но Правилникът за приложение на Постановление № 165 от 4 септември 1959 г. обявява за паметници на културата „и предмети (документи), свързани с важни исторически събития или с живота и дейността на видни деятели на политическия, стопанския и културния възход на българския народ“ (т. 2). На музеите отново е дадено правото да събират и съхраняват документи като движими исторически паметници. Нещо повече, в т. 29 на правилника изрично се посочва, че се позволява и на училищата, читалищата и манастирите да създават музейни сбирки (Игнатова, 2013, с. 107–108).

При поредната реорганизация на държавния апарат през 1961 г. архивната администрация преминава от МВР към МПК и по този начин архивите, музеите и библиотеките се оказват „под една шапка“. Това „съжителство“ продължава и през 1963 г., когато МПК е разтурено и заменено от Комитет за култура и изкуство, а през 1967 г. – от Комитет за изкуство и култура (Кочанкова, 2013, с. 109–110).

Конкуренцията между архиви, музеи, библиотеки, читалища, галерии и ведомства продължава, а също и издаването на противоречиви нормативни актове (Пак там, с. 155–158). За усилващото се съперничеството между институциите „допринася“ и Комитетът по труда и работната заплата. През 1966 г. той утвърждава показатели и нормативи за категоризацията на библиотеките, музеите и художествените галерии. Основен показател става броят на посетителите и на експонатите в основните фондове, което води до борба за всеки инвентарен номер (Пак там, с. 161).

Опит да бъдат решени възникналите проблеми е приетият през 1974 г. Закон за Държавния архивен фонд, който отменя Указ № 515 от 1951 г. Вся-

какви официални документи, но и фотоснимки, чертежи, скици, печати, щемпели, лична кореспонденция, ръкописи, мемоари, дневници, плакати, афиши, звукозаписи, кино- и телевизионни филми и др. са обявени за държавна собственост (чл. 4).

Документите в ДАФ се събират, обработват, регистрират, съхраняват и използват в профилирани централни и местни държавни архиви и във ведомствени архиви. Отделни документи, които не са част от цялостен архивен фонд, могат да се съхраняват и в музеи, които не са мемориални (чл. 8). Учрежденията и организациите не могат да унищожават документи без разрешение на ДАФ (чл. 9). Документите на ДАФ могат да се използват от всички учреждения, организации и граждани за научни изследвания, за културно-просветни и практически цели, за уреждане на трудови и имуществени отношения на гражданите и други нужди – чл. 18 (Държавен вестник № 54 от 12 юли 1974 г.).

През същата година е утвърден и Правилник за прилагане на Закона за Държавния архивен фонд. Той постановява, че определянето на архивните документи, които се включват в Държавния архивен фонд, се извършва от експертни комисии към учрежденията и научните, стопанските, обществените и други организации. Документите от ДАФ се делят по епохи и по вид, като се спазват принципите за недробимост на фондовете. Органи за управление на ДАФ са: Централното управление на архивите, Централният държавен архив, Централният държавен исторически архив, Централният държавен технически архив при Министерството на информацията и съобщенията, Българската национална филмотека; Ръкописно-документалният център при Народната библиотека „Кирил и Методий“, Софийският градски окръжен държавен архив, окръжните държавни архиви, ведомствените архиви при МВР, МВнР, Министерство на народната отбрана, БАН, Главно управление „Геодезия и картография“ при Министерството на строежите и архитектурата. Член 22 постановява, че за завеждащи архивите в по-големите централни и окръжни учреждения и организации се приличат историци архивисти и други специалисти от съответната област (Държавен вестник № 4, 14 януари 1975 г.).

Независимо от мястото на съхранение документите трябва да бъдат регистрирани. Обаче повечето музеи и читалища отказват да направят това. По този начин извън държавните архиви се съхранява значително количество архивни документи, дори цели фондове. През 1976 г. се оказва, че законът и правилникът не се спазват, части от едни и същи архивни фондове са притежание на различни културни институции, което противоречи на основните принципи и затруднява работата на изследователите (Кочанкова, 2013, с. 202–206). Не помага и изменението на Закона за Държавния архивен фонд от 30 юли 1976 г., според което той преминава на пряко подчинение на

Министерския съвет. С Указ № 564 на Държавния съвет от април 1977 г. се създава Главно управление на архивите при Министерския съвет без ранг на министерство (Държавен вестник № 35 от 3 май 1977 г.; Кочанкова, 2013, с. 213; Изнамова, 2013, с. 140).

С цел ограничаване на децентралистичните тенденции в архивното дело през 1987 г. е променен Законът за Държавния архивен фонд. Мемориалните музеи могат да съхраняват документи само за личностите, за които са създадени. Документите задължително се регистрират в Главното управление на архивите. Учрежденията, организацията и гражданите не могат да събират без разрешение от Главното управление документи, които са съставна част на ДАФ (Изнамова, 2013, с. 159).

Съпротивата от страна на музеите обаче продължава. В края на 80-те години на XX век опасението, че архивните документи ще им бъдат иззети, води до въвеждането на двойно инвентриране в музеите. Така част от наличните документи остават скрити за изследователите и известни единствено на работещите в даден музей (Пак там, с. 160). А концентрирането на всички ценни за държавата и обществото документи в специализирани архивни институции, считано за висш етап на развитието в тази област, не успява да се осъществи (Пак там, с. 185).

За разлика от държавните архиви, които тепърва ще се създават, музеите съществуват като институция далеч преди 1944 г. Те първи понасят удара на новата идеологическа тенденция. Както в редица други държави от Източна Европа, музеите започват да функционират като идеологически институти. На тях официалната власт възлага задачата да способстват за формирането на марксистко-ленинския мироглед сред населението (Пак там, с. 47).

Променят се акцентите в цялостната музейна работа. Усилията са насочени към издирване, събиране и съхраняване на документи и материали, свързани с т.нар. антифашистка борба. През 1951 г. е приета цялостна програма за одържавяване на музеите в страната. Броят на музеите рязко нараства. През 1948 г. с постановление на МС Художественият отдел на Народния археологически музей е отделен и става основата на Националната художествена галерия (Райчев, 1981, с. 13; Николов, 2005, с. 14). Освен новосъздадения (през 1947 г.) Музей на революционното движение в София през май 1948 г. Политбюро на ЦК на БРП(к) приема решение за създаване на Музей на работническото движение в Пловдив. През 1949 г. къщата, в която е живял Георги Димитров в София, е обявена за музей. Същата става и с къщата, в която е живял Димитър Благоев, а по-късно – и с вилата му в Баня. В музей се превръща къщата на Васил Коларов в родния му град, носещ по това време неговото име – Коларовград

(дн. Шумен), а по-късно и домът на семейството му в София (Кисъов, 2000, с. 216; Игнатова, 2013, с. 55). Следва музеят на Никола Йонков Вапцаров в София, както и рогната му къща в Банско. През 1952 г. е основана и къщата-музей „Христо Смирненски“ в София. С постановление на Министерския съвет от 1953 г. в столицата се създава музей за Георги Курков (Неджков, 2006, с. 238).

По този начин в средата на ХХ век се наблюдава бум в създаването на мемориални музеи, посветени на видни и не толкова видни партийни функционери. Значително нарасналият им брой през следващите години принуждава КНИК да вземе мерки за тяхното ограничаване. През 1951 г. се поставя началото и на друг тип музеи, прославящи времето след 9 септември 1944 г. Първият от тях е Музеят на социалистическото строителство в Димитровград, в чест на изграждането на първия социалистически град в България. През следващите години такива музеи възникват и в други градове. Още през 1945 г. има предложения за създаване на музикален музей при Държавната музикална академия, музей на Българските гържавни железници, художествено-заятчийски музей с библиотека и др. (Игнатова, 2013, с. 55–56). В Михайловград (дн. Монтана) е открит Музей на Септемврийското въстание (1953), в София – къща-музей на Пейо Яворов (1955), отново в столицата – Национален политехнически музей (1957). Следват музеите на Петко и Пенчо Славеикови, през 1958 г. в София е открит Национален музей на българо-съветската гружба. През 1956 г. околностите на връх Шипка са обявени за национален парк. С постановление на Министерския съвет от 5 март 1959 г. се създава Национален парк „Шипка-Бузлуджа“. През 1961 г. музейната сбирка при Рилския манастир е огържавена и започва изграждането на Национален музей „Рилски манастир“. През 1966 г. се появява и Централен музей на физкултурата и спорта (Райчев, 1981, с. 28; Кисъов, 2000, с. 216–220).

Разкриването на много нови музеи води до нуждата от голям брой музейни уредници. През юни 1952 г. се организира първият учебен курс за музейните работници от краеведските музеи в страната, който се провежда в рамките на два месеца лекции, 92 часа упражнения и 24 изпита. Очевидна е била нуждата от професионално образование за новопостъпилите музейни работници (Неджков, 2006, с. 245), но не е известно до 1989 г. да е създадена специалност „Музеология“ към някой университет.

Съществуващите до 9 септември 1944 г. народни музеи – археологически и етнографски – преминават към Българската академия на науките. Така от края на 1948 г. се създават Археологическият институт с музей при БАН и Етнографският институт с музей при БАН, който получава нова сграда – част от бившия царски дворец (Пак там, с. 241–242).

Археологическият музей предприема поредица от мащабни археологически разкопки, които налагат да се разшири и реставрационно-консервационната

работа. Нараства нуждата от висококвалифицирани реставратори, които започват да се подготвят в Художествената академия в София (Пак там, с. 242).

Одържавяването на музеите допринесе за тяхното стабилизиране като културни институти, особено на тези извън столицата. Редовната държавна издръжка им дава възможност за системна събирателска работа, обработка на фондовете и създаването на нови експозиции (Пак там, с. 242–243). Но това „второ“ поколение музеи се разраства прекомерно и бюджетът вече не е в състояние да осигури тяхното финансиране. Освен това те влизат в остра конкуренция помежду си и с архивите.

Първият по-общ документ, уреждащ въпросите на опазването на културно-историческото наследство и развитието на музейното дело, е споменатото вече Постановление № 1608 на МС от 30 декември 1951 г. В него се посочва, че „всички паметници на културата, които се намират в пределите на Народна република България и имат научно, историческо и художествено значение, се обявяват за общонародно достояние и се поставят под защита на държавата“. При определянето на паметниците на културата на първо място се посочват архитектурните паметници, светски и култови сгради, архитектурни ансамбли, развалини и останки от стари архитектурни строежи, мостове, чешми, фонтани и други обекти на селищна украса и т.н. На второ място се изреждат археологическите паметници, след това историческите, етнографските и паметниците на изобразителните изкуства (Пак там, с. 248–249).

Грижите за недвижимите паметници в страната се поверяват на създадения за тази цел през 1957 г. Институт за паметниците на културата, по-късно известен като Национален институт за паметниците на културата (НИПК). Според неговия правилник НИПК издирва, изучава, опазва и популяризира недвижимите паметници на културата (Пак там, с. 252).

Поредната стъпка за усъвършенстване на нормативната база е Постановление № 165 на Министерския съвет от 5 август 1958 г. То разширява границите на понятието „паметници на културата“, за каквито се считат забележителни произведения на науката, техниката, архитектурата, приложните и изобразителните изкуства, историческите места, сградите и предметите, които документират историческото развитие на обществото и на неговата материална и духовна култура. А характерните природни образувания с изключителна красота се обявяват за природни забележителности. Паметниците на културата и природните забележителности са общонародно достояние и се намират под закрилата на държавата независимо от това, дали са държавна, обществена или частна собственост.

Самоволното разрушаване, пренасяне, укрепване, консервиране и възстановяване на паметниците на културата се считат за повреда или унищожаване.

ване и се наказват като повреда на обществена собственост. Всеки, който намери или открие движими или недвижими паметници на културата, е длъжен в тридневен срок да съобщи за това на съответния народен съвет или на най-близкия музей. Те от своя страна са задължени да уведомят незабавно Института за паметниците на културата при Министерството на просветата и културата. На лицето, което е открило и известило за намирането на ценен недвижим паметник или е предало на музея движими паметници на културата, се дава възнаграждение, определено с правилник.

Археологически разкопки с научна цел се извършват с разрешение на Българската академия на науките. Движимите паметници на културата се съхраняват в музеите и музейните сбирки. Изнасянето на паметници на културата в чужбина се забранява. В изключителни случаи това се допуска с разрешение на Министерския съвет.

Министерството на просветата и културата и народните съвети със съдействието на Българската академия на науките, творческите съюзи, обществено-политическите, културно-просветните и други организации се грижат за издирване, регистриране, изучаване и популяризиране на паметниците на културата. Грижата за издирването, регистрирането, опазването и популяризирането на природните забележителности се възлага на Министерството на земеделието и горите съгласувано с Министерството на просветата и културата. Върховният държавен надзор по опазване недвижимите и движимите паметници на културата и контрол на всички музеи и музейни сбирки с изключение на музеите при Българската академия на науките се осъществяват от Министерството на просветата и културата.

За пръв път в чл. 20 се дава определение за музеите, които са научни, културно-просветни учреждения, основни хранилища на движими паметници на културата. Министерството на просветата и културата съгласувано с Българската академия на науките определя кои музеи могат да бъдат научноизследователски институти. Откриването и закриването на музеи се извършват с разрешение на Министерството на просветата и културата. Музеи при централните ръководства на ведомствата и обществените организации се създават с решение на Министерския съвет (Известия на Президиума на Народното събрание № 68 от 26 август 1958 г.).

Постановление № 165 на МС е изготвено от музейни работници (Кисов, 2000, с. 216). Но то позволява съхраняването на документи от училища, читалища и манастири под формата на музейни сбирки и така се създават предпоставки за нови конфликти между музеи и архиви (Кочанкова, 2013, с. 89).

Специално за архитектурните паметници през август 1960 г. с постановление на МС е утвърден Правилник за използване и опазване на недвижимите

паметници на културата и историческите места. Дава се възможност да бъдат съхранени за поколенията архитектурни паметници от Възраждането, както и техният интериор. Нормативните документи обаче се изготвят за всеки отделен случай и не съществува национална програма за превръщането на тези селища в музеи. Някои от тези документи дори не са обнародвани (Негков, 2006, с. 252).

През 1965 г. Комитетът по култура и изкуство издава устройствен правилник за народните, специалните и възпоменателните музеи към народните съвети и ведомства. Според него тези музеи са държавни научни и културно-просветни учреждения, основно хранилище на движимите паметници на културата. Те имат за цел да събират, изучават и показват миналото и настоящето на своя край, да се грижат за опазване, проучване и популяризиране на недвижимите и движимите паметници на културата в района и да разпространяват знания сред трудещите се. Създаването и закриването на музей стават по предложение на окръжния народен съвет с разрешение на Комитета по културата и изкуството и решение на ЦК на БКП.

Устройственият правилник определя и структурата на музея, който трябва да има следните отдели: природен, археологически, Възраждане и националноосвободителни борби, история на капитализма и работническо революционно движение, социалистическо строителство, а при възможност – и етнографски, литературен, художествен и др.

Квалифицираният персонал реставратори се назначава от съответния народен музей по предложение на директора на музея; техническият персонал (гомакин, прислужник и др.) се назначава от директора на музея (Държавен вестник № 44 от 4 юни 1965 г.).

Зачестилите подводни археологически експедиции налагат създаването на нов нормативен документ. Такъв правилник е издаден през 1967 г., според който всички намерени паметници на културата – движими и недвижими – и природни забележителности, намиращи се под вода, са общонародно притежание и се намират под закрилата на държавата, независимо дали са държавна или обществена собственост. Самите археологически подводни проучвания и изваждането на паметници на културата под вода се извършват от Археологическия институт с музей в страната, а на природни забележителности – от Зоологическия институт с музей при БАН.

В курсовете за леководолази, които откриват и ръководят окръжните комитети и морските клубове, могат да бъдат включени и млади специалисти, археолози и зоолози, които след обучението ръководят подводните научни изследвания.

На частни лица, българи или чужденци, обществени организации и ведомства се забранява да правят подводни археологически проучвания за каквато

и да било цел и под каквато и да било форма. На лицата, които случайно са открили и извадили или съобщили за намерени ценни паметници на културата и природни забележителности под водата или са ги предали в музеите, се дава възнаграждение. Износът в чужбина на паметници на културата, издирени и извадени от водата, се забранява (Спасов, Ганев & Банкова, 1981, с. 149).

Разрастването на научноизследователската работа в музеите налага приемането на нормативен документ и в тази област. Той е публикуван като наредба на Комитета по културата и изкуството от 1967 г. Научноизследователските групи в музеите са специализирани работни звена за научноизследователска работа в общата структура на държавните музеи и имат за задача да повишат равнището на цялостната им дейност. В тях работят опитни музейни работници, издържали успешно конкурс, които имат всички права и задължения на научните сътрудници от научноизследователските институти на БАН и правата и задълженията на музейни работници. Основна тяхна задача е да извършват научноизследователска и научнопопуляризаторска работа в различните клонове на историческата наука: археология, изкуствознание, история, етнография, природознание, литература и пр. Научноизследователските групи в музеите към народните съвети и ведомствата се ръководят в научноизследователската им дейност от съответния отраслов научноизследователски институт при БАН; в областта на музейно-методическата работа – от Комитета по културата и изкуството; в организационно отношение – от директора на музея, от ведомството, към което се числят (Държавен вестник № 9, 31 януари 1967 г.).

Въпреки постоянно разширяващата се нормативна база все още не е изградена цялостна концепция за организация на културното наследство в страната (Денчев & Василева, 2006, с. 156). Затова през втората половина на 60-те години започва изработването на проектозакон за паметниците на културата и музеите. В началото на 1969 г. той е внесен в НС, но там претърпява промени, които понижават стойността му (Кисъев, 2000, с. 218).

През пролетта на 1969 г. Народното събрание приема подготвения в продължение на няколко години Закон за паметниците на културата и музеите (ЗПКМ). Запазва се основното понятие „паметници на културата“, като то все повече се разширява въпреки световната практика да се говори за културно и природно наследство и културни ценности (Денчев & Василева, 2006, с. 159–160; Изнатов, 2013, с. 123).

Под „паметници на културата“ се разбират движими и недвижими произведения на човешката дейност, които документират материалната и духовната култура и имат научно, художествено и историческо значение или са свързани с историческите и революционните борби и събития, с живота и дейността на видни обществени, културни и научни дейци. В определението

за паметници на културата гумата „документи“ не фигурира. Паметниците на културата могат да принадлежат на държавата, на кооперациите, на обществени организации и на частни лица. Комитетът за изкуство и култура упражнява ръководство и надзор по издирването, изучаването и опазването на паметниците на културата и по музейното дело. Тази дейност той осъществява чрез своите органи, народните съвети и другите държавни и обществени органи.

Музеите в България са културно-просветни институции, в които се пазят подвижни паметници на културата и предмети от живата и мъртвата природа. По своето значение, задачи и териториален обхват те биват национални и местни. Музеите се ръководят: а) в методическо отношение – от Комитета за изкуство и култура; б) в научноизследователската дейност – от БАН и съответните ведомствени научноизследователски институти и учреждения; в) в административно-организационно отношение – от народните съвети и ведомствата, към които се числят.

Гражданите могат да създават сбирки от паметници на културата, които не са включени във фондовете на музеите. Учрежденията, предприятията и организацията, които притежават колекции или отделни подвижни паметници на културата, са длъжни в едногодишен срок от влизането на закона в сила да ги декларират в съответните държавни музеи.

Лицата, които са открили или намерили паметници на културата, са длъжни в едноседмичен срок да съобщят за това на съответните народни съвети или на най-близките музеи. За това те получават възнаграждение. Укритите паметници на културата се изземват в полза на държавата.

Археологическите разкопки, сондажи, подводни проучвания, геофизически и други изследвания за издирване на паметници на културата се извършват от Археологическия институт при БАН, а укрепителни, възстановителни и консервационни работи по тях – от НИПК при Комитета за изкуство и култура. Всички паметници на културата, открити при археологически разкопки, са собственост на държавата.

Когато при извършване на строителни и благоустройствени или селскостопански работи се открият находки, които имат признаци на паметници на културата, работата временно се спира. Собствениците и ръководителите на строежа са длъжни да вземат мерки за запазване на откритата находка и да уведомят незабавно народния съвет или най-близкия музей.

Паметниците на културата – подвижни и недвижими – в зависимост от тяхното научно-историческо, архитектурно-градоустройствено и художествено значение се степенуват като: паметници от световно значение; паметници от национално значение; паметници от местно значение; паметници за сведение.

Проучването, проектирането и извършването на укрепителни, възстановителни, консервационни и други работи по недвижимите паметници на културата стават под ръководството на НИПК. Неговите органи имат право при ново строителство и ремонт, които засягат паметниците на културата, да спират всеки строеж.

Недвижими паметници на културата, собственост на граждани, ако имат голяма историческа и културна стойност, могат да бъдат отчуждавани за държавна и обществена нужда. Изнасянето на паметници на културата в чужбина се забранява. В изключителни случаи изнасянето на отделни движими паметници на културата се разрешава от председателя на Комитета за изкуство и култура (Държавен вестник № 29 от 11 април 1969 г.).

В закона понятието „паметници на културата“ е по-тясно по обхват в сравнение с дадено в ПМС № 165 от 1958 г. Изключени са историческите места, които са причислени към резерватите (Негков, 2006, с. 255–256).

Още при обсъждането на ЗПКМ се отбелязват някои негови недостатъци. Приетите по-късно наредби и други поднормативни документи не променят нещата. Година наред музейната колегия предлага различни поправки, част от които се приема (Пак там, с. 261). В средата на 80-те години се дискутира цялостно допълване на ЗПКМ или разработването на изцяло нов закон, който да отговаря на новите изисквания, но това така и не се случва (Кисъов, 2000, с. 219).

Наредба, вероятно приета през 1973 г., определя реда за издирване, събиране и опазване, както и научно описание и отчитане на движимите паметници на културата. Тя е задължителна за всички музеи, художествени галерии, музейни сбирки, държавни, обществени организации и граждани на Народна република България. Член 2 определя като движими паметници на културата произведенията на човешката дейност, които илюстрират и документират материалната и духовната култура, както и образците от мъртвата и живата природа. Комитетът за култура упражнява методическо ръководство и контрол по издирване, регистриране, изучаване, отчитане, опазване и популяризиране на движимите паметници на културата, а надзорът по тази дейност по места се осъществява от народните съвети чрез съветите за култура и музеите (чл. 5).

Комитетът за култура създава и закрива музейните сбирки в държавните и обществените учреждения и организации по предложение на окръжните съвети за култура (чл. 7). Държавните учреждения, обществените организации и частните лица, които притежават, съхраняват и събират движими паметници на културата, са длъжни да осигуряват достъп до тях на служебните лица за тяхното регистриране, проучване, опазване, реставриране, инвентриране и ползване (чл. 8). Лицата, които са открили или намерили движими паметници

на културата, са длъжни в едномесечен срок да съобщят за това на съвета за култура или на най-близкия музей. Граждани, които са открили ценни паметници на културата и са ги предали на съответните музеи или са предотвратили разрушаването и повредата на такива, получават възнаграждение. Всички паметници на културата, открити при археологически разкопки, експедиции и др., са собственост на държавата.

Движимите паметници на културата в музеите, държавните учреждения, обществените организации и частни лица представляват по съвкупност музейният фонд на Народна република България (чл. 11).

Консервацията и реставрацията на движимите паметници на културата се извършват само от компетентни лица. Лица с практика, но без университетска подготовка могат да извършват консервационна работа само с писмена атестация на експертния съвет към Централната консервационна лаборатория (чл. 97). Член 101 забранява консервация и реставрация на музейни материали от неквалифицирани лица и от музейни работници неконсерватори (Спасов, Ганев & Банкова, 1981, с. 154-171).

Постановление № 93 на МС от 13 декември 1976 г. утвърждава Правилник за устройството и задачите на Националния институт за паметниците на културата.

Според него НИПК е орган на Комитета за изкуство и култура „за осъществяване на партийната и държавната политика по издирване, изучаване, опазване и популяризиране на недвижимите паметници на културата. Той е самостоятелна юридическа личност на стопанска сметка със седалище в гр. София“. Дейността си той извършва съвместно с Министерството на строежите и архитектурата. Всички институции и организации, които притежават или използват недвижими паметници на културата, са длъжни да възлагат на НИПК проучването, проектирането и изпълнението на консервационните и реставрационните работи (чл. 3).

НИПК разработва принципите по издирване, изучаване, опазване и популяризиране на недвижимите паметници на културата, регистрира и обявява в Държавен вестник недвижимите паметници на културата, изработва плановете за консервационни и реставрационни работи, участва в изработването на общи и подробни градоустройствени планове за резервати, ансамбли и части от населени места с паметници на културата, както и архитектурни проекти за обекти в тях, укрепва, консервира, реставрира, адаптира и експонира недвижимите паметници на културата, извършва изследователска дейност, грижи се за популяризиране на недвижимите паметници на културата, упражнява надзор по издирване, опазване и стопанисване на недвижимите паметници на културата (чл. 11) (Държавен вестник № 102 от 24 декември 1976 г.).

За подпомагане на дейността на НИПК в Комитета за култура се създава Държавна организация „Пластични изкуства, културно наследство и библиотечно дело“ (Негков, 2006, с. 256).

Указ № 1367 от 1976 г. задължава държавни учреждения, стопански и други организации, които създават в страната или чужбина печатни произведения, фотоиздания, пощенски марки, звукозаписи, филми, оргени, медали, монети, банкноти, гербове, значки и плакати, предназначени за разпространение, да предават определен брой от тях безплатно на посочените в този указ учреждения: печатни произведения, фотоиздания, звукозаписи, дисертационни и хабилитационни трудове – на Народната библиотека „Кирил и Методий“, филмите – на Българската национална филмотека, пощенските марки – на Министерството на съобщенията, а ордените, медалите, монетите, банкнотите и значките – на НИМ (Спасов, Ганев & Банкова, 1981, с. 175–176).

Наредба № 5 от 1979 г. на Комитета за култура постановява, че недвижими имуществва – единични или групови (комплекси, ансамбли и резервати), които са забележителни произведения на архитектурата, строителството, изобразителните и приложните изкуства, се обявяват за паметници на културата (чл. 1). Държавата полага грижи за издирване и изучаване на недвижимите паметници на културата на територията на страната посредством НИПК, окръжните съвети за култура, институтите на БАН и др. Регистрираните паметници на културата се обявяват в Държавен вестник. НИПК трябва периодично да издава каталози на обявените паметници на културата. Предложения до Министерския съвет за обявяване на резервати се правят от Комитета за култура и Комитета по архитектура и благоустройство при МС. Регистрите, личните досиета и други документи, свързани с недвижимите паметници на културата, образуват Националния документален архив на паметниците на културата (Държавен вестник № 6, 19 януари 1979 г.).

Наредба № 6 на Комитета за култура от 1979 г. урежда използването, стопанисването и представянето на посетителите на недвижимите паметници на културата. Собствениците на недвижими имоти, паметници на културата, са задължени при писмено нареждане от компетентните органи да допускат извършването на археологически разкопки и архитектурни сондажи. За претърпените щети те имат право на обезщетение. Собствениците и ползвателите на недвижими паметници на културата могат да извършват реставрационни работи само с разрешение на НИПК и под негов контрол. Те са задължени да осигуряват достъп за тяхното разглеждане, както и достъп на специалистите за тяхното изучаване и популяризиране (Държавен вестник № 30 от 13 април 1979 г.).

През същата година е приета Наредба № 12 на Комитета за култура и Министерство на строителството и архитектурата, регламентираща

запазване на възрожденската архитектура в Котленската селищна система. Разпоредбата урежда проучването, проектирането и изпълнението на консервационно-реставрационните работи, благоустрояването и новото строителство в селищата с цел да се запази възрожденската архитектура в този район. Всякакви ремонти, свързани с текущото поддържане на недвижимите паметници на културата, се извършват от собствениците само с разрешение и погметодическото ръководство на НИПК. Разпорежданията на института в тези случаи са задължителни за собствениците (чл. 11), а ново строителство се извършва по проекти, изработени от НИПК или съгласувани с него и погнегов контрол (чл. 13) (Държавен вестник № 101 от 24 декември 1982 г.).

Наредба № 11 на Комитета за култура от 1983 г. определя реда, по който се извършват консервационни и реставрационни работи по недвижими паметници на културата от НИПК (Държавен вестник № 25 от 29 март 1983 г.).

През 70-те години става ясно, че Буюк джамия, в която се помещава Археологическият музей, като пространство и като архитектура вече е непоходяща да представя „величието“ на България и да възхвалява нейното минало пред света. Затова е замислено изграждането на нова институция – Национален исторически музей (НИМ) (Николов, 2005, с. 84). Първите документи се разработват през 1971 г. като част от подготовката на всенародните чествания на 1300-годишнината от създаването на българската държава. Официалният правителствен документ, оповестил началото на НИМ, е Разпореждане № 90 от 5 май 1973 г. на Министерския съвет. Идеята среща много трудности, но е реализирана благодарение на Людмира Живкова (Кисъов, 2000, с. 221).

Разпореждане № 90 предвижда изграждането на музейен комплекс в София към Комитета за изкуство и култура. Националният исторически музей е самостоятелна юридическа единица, на бюджетна издръжка, със задача да издирва, събира, съхранява, проучва, обнародва и показва веществени и документални паметници, свързани с цялостната история на българските земи. Неговите музейни фондове се комплектуват по пътя на самостоятелната научноизследователска и събирателска дейност на територията на цялата страна и от фондовете на музеите в страната, без да се нарушава съдържанието на техните експозиции. Към НИМ трябва да се изградят Републикански научно-методически център по музейзнание със задача да разработва научно-теоретичните проблеми на музейното дело у нас и Централна лаборатория за консервация и реставрация на движимите паметници на културата, която трябва да ръководи и оказва практическа помощ на консерваторите и реставраторите при музеите в страната (Държавен вестник № 41 от 25 май 1973 г.).

Реалното създаване на музея започва през лятото на 1974 г. Заложена е в разпореждането формулировка за попълване на музейния фонд на НИМ впо-

следствие довежда до многобройни конфликти с музеите в страната, особено след 10 ноември 1989 г. (Негков, 2006, с. 263–264).

По този начин продължава тенденцията от края на 60-те и началото на 70-те години на XX век да бъдат изграждани национални музеи в България. През 1969 г. Политехническият музей получава статут на национален, а през 1970 г. – и Селскостопанският музей. Съгласно Решение № 401 от 5 юли 1973 г. на МС се създава Националният музей на образованието в Габрово, с Разпореждане № 254 от 19 юни 1975 г. на Министерския съвет – Националният музей на българската литература със задача „да издирва, събира, съхранява, проучва и показва веществените и документалните паметници, свързани с цялостната история на българската литература, от основаването на българската държава до наши дни и в бъдеще“. По силата на нормативния акт към музея се организират литературен архив и научноизследователска група. Намиращите се на територията на София литературни къщи-музеи се трансформират във филиали на Националния музей на българската литература, а тези в провинцията преминават под негово методическо ръководство. Един от поредните музеи с национално значение е създаденият през 1976 г. Национален музей за декоративно-приложно изкуство, по-късно наречен „галерия“. Той е самостоятелна юридическа единица на бюджетна издръжка със задача да издирва, събира, съхранява, проучва, публикува и показва произведения на приложните и декоративните изкуства, свързани с цялостното развитие на българската изобразителна култура. Друг новоучреден национален музей, който е замислен да бъде едновременно музей и архив, е Националният музей на българската архитектура със седалище във Велико Търново. Той се създава на основание на Разпореждане №10 на Министерския съвет от 9 март 1978 г. със задача да събира, систематизира, съхранява, проучва и популяризира документални и веществени паметници, свързани с развитието на българската архитектура. През май 1982 г. с Решение № 507 на Секретариата на ЦК на БКП се създава Галерията за чуждестранно изкуство „Людмила Живкова“ с основна цел „да събира и показва произведения на живописата, графиката, скулптурата и приложните изкуства от цял свят“ (Държавен вестник № 50 от 1 юли 1975 г.; № 39 от 14 май 1976 г.; Негков, 2006, с. 265, 267; Кочанкова, 2013, с. 233; Игнатова, 2013, с. 147–149).

България има и свой военен музей зад граница – създаден през втората половина на 60-те години в Унгария, прославящ Първа българска армия, взела участието в боевете при Драва (Негков, 2006, с. 267).

Различни институции се намесват и в търсенето на материали за българската история, намиращи се извън страната. През 1972 г. при Първо управление на Държавна сигурност е основан нов отдел, XIV, „Културно-историческото разузнаване“. А през 1977 г. в структурата на МВНР е създадена служба

„Културно наследство“, която координира заграничната дейност по издирване, придобиване и популяризиране на историческото наследство на България (Кочанкова, 2013, с. 224). Пак към МВНР започват да се създават български научноизследователски институти в чужбина (Пак там, с. 225).

През 1977 г. се провежда Третият конгрес на културата, като на него Комитетът за изкуство и култура е преименуван на Комитет за култура с ранг на министерство и негов пръв председател става Людмила Живкова (Денчев & Василева, 2006, с. 163). Финансират се мащабни археологически проучвания, реставрационни и консервационни дейности. Големи средства се отделят за честванията на бележити дати и годишнини, особено по повод на 1300-годишнината от основаването на българската държава през 1981 г. Четири години по-късно тържествено са чествани 100 години от Съединението и 800 години от въстанието на Асен и Петър (Денчев & Василева, 2006, с. 166).

Ако през 1939 г. в България има 83 музеи и музейни сбирки, през 1956 г. те са 98, през 1966 г. – 136, през 1972 г. – 181, през 1981 г. – 215, през 1990 г. – 233, като в тези цифри са включени и художествени галерии. Ръстът се дължи на обособяването в самостоятелни музеи на художествените отдели към историческите музеи, както и на създаването на национални музеи. Мемориалните музеи са най-много, общоисторическите и специализираните исторически са на второ и трето място, следват етнографските, а най-малко са природонаучните (Кисъов, 2000, с. 221–222; Денчев & Василева, 2006, с. 168). Към 1981 г. музеите в България притежават около 3 милиона експоната (Райчев, 1981, с. 5). Освен тях има и 580 музейни сбирки към читалища, училища, предприятия, ТКЗС и др., някои от които са на съвсем прилично ниво. Полагат се грижи за строеж на нови музейни сгради, за ателиета за консервация и реставрация (Кисъов, 2000, с. 223–224). През 1961 г. в музеите работят 674 души, а през 1985 г. те са 3500, за този период са построени 39 нови сгради и 13 изложбени зали (Пак там, с. 232). Научната работа се подобрява. До края на 80-те години към музеите са създадени 22 научни групи с около 110 научни сътрудници. За това помагат и създадените към някои от тях научни издания – известия и годишници. През 1975 г. с решение на Секретариата на ЦК на БКП са създадени 6 регионални научни издания (Пак там, с. 230–231).

Идеологизацията на цялото българско общество между 1944 и 1989 г. оказва своето влияние и в сферата на културното наследство. До 1989 г. се осъществява централизирана културна политика по съветски модел. Управляващата партия и държавата се стремят чрез културно-историческото наследство да бъдат пропагандирани в чужбина постиженията на социалистическа България (Денчев & Василева, 2006, с. 168). За сметка на това се създава система от държавни архиви и се полагат по-големи грижи към паметниците, създадени след Освобождението на България.

Като цяло през 70-те и 80-те години на XX век музейната и архивната мрежа се разширяват и укрепват. Понякога официалната власт възлага на архивите и музеите твърде амбициозни задачи, надхвърлящи реалните им възможности. Така и не е решен проблемът с децентрализацията в архивното дело и с конфликтите между музеи, архиви и библиотеки при съхраняване на документи. И до днес остава неизвестно количеството ценни документни единици, включени във фондовете на българските музеи (Игнатова, 2013, с. 167–168). Отпускани са значителни държавни средства за цялата система за опазване на културно-историческото ни наследство. Признание за успехите на България в тази област е включването на най-значимите български паметници на културата и природни резервати в Листата на ЮНЕСКО за световното наследство (Негков, 2006, с. 298).

Много добри идеи и начинания са реализирани, а други остават само намерения. За разлика от периода преди 1944 г. нормативната база се разширява многократно. Непонятно е нежеланието да се изработват закони в сферата на културното наследство, а да се решават отделни проблеми „на парче“, чрез решения, постановления и укази, които често си противоречат, поради което не се спазват. Макар и с известно забавяне, развитието и разрастването на архивите, библиотеките и музеите налагат да се обърне внимание на въпроса за кадрите, като се създаде серия от специфични образователни програми.

Промените, които настъпват в България от края на 1989 г., оказват влияние и в културната област. Политическото напрежение и периодичните стопански кризи се отразяват негативно върху опазването на паметниците на културата и тяхното съхраняване за бъдещите поколения (Пак там, с. 299).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Божков, Ат. Култура и културни институции в България след 1878 г. (до Първата световна война). – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Доклади на Третия конгрес на Българското историческо дружество, 3–5 октомври 1981 г. Т. 1, (ред. Бужашки, Евлози), с. 347–370. София: Българско историческо дружество, 1981.
- Въжарова, Ж. Руските учени и българските старини. Изследване, материали и документи. София: БАН, 1960.
- Денчев, Ст. & С. Василева. Държавна политика за културно-историческото наследство на България 1878–2005. София: За буквите – О писменехъ/АИ „Проф. Марин Дринов“, 2006.
- Димитров, Д. П. Увод в археологията. София: Наука и изкуство, 1958.
- Държавен вестник
- Игнатова, А. Националното документално наследство и българските музеи (1878–1989 г.). Велико Търново: Фабер, 2013.

- Известия на Президиума на Народното събрание
Йорданов, В. История на Народната библиотека в София. По случай 50 годишнината ѝ. 1879–1929. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2017.
- Кабаков, Ив. & К. Русев. Международноправна защита на културното наследство: инфраструктури и процеси. – В: Международноправна защита на културното наследство, 11–24. София: Оксарт, 2010.
- Калайджиева, К. Народна библиотека „Кирил и Методий“ 1878–1978. Юбилеен справочник по случай 100-годишнината от основаването на библиотеката. София: София прес, 1978.
- Кандукова, Й. История на опазването на архитектурното наследство в България до Втората световна война (дисертация, УАСГ, София), 2007.
- Кисъв, Ив. 2000. Музейното дело в България (1945–1990). – В: Исторически преглед 56, № 3–4, с. 215–233.
- Кочанкова, А. Българско документално наследство: Архиви и институции на паметта. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013.
- Кузманова, М. История на архивите и организация на архивното дело в България. София: Наука и изкуство, 1966.
- Николов, В. (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция. 18.05.1905–18.05.2005 г. София: Борина, 2005.
- Недков, С. История на музейното дело в България. София: Европрес, 2006.
- Панчев, Ат. Културно-историческото наследство в периода на Българското възрождане, отразено в документи от българските архиви: организация, управление и социализация. (Към въпроса за зараждане на българската библиография). София: Новата цивилизация, 2019.
- Петрова, Е. Създаването на държавните архиви в България: защо през XX в. и защо по съветски модел? – В: Известия на държавните архиви 101, 2011, с. 63–85.
- Протиш, А. Народен археологически музей. София, 1934.
- Радева, М. Културната политика на българската държава (1885–1908). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2002.
- Радонов, З. Музейното дело и културната политика на българската буржоазна държава в първите петнадесет години след Освобождението (1878–1893). – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Доклади на Третия конгрес на Българското историческо дружество, 3–5 октомври 1981 г. Т. 3 (ред. Бужашки, Ев.), 69–79. София: Българско историческо дружество, 1983.
- Райчев, М. Музеи, старини и паметници в България. София: Наука и изкуство, 1981.
- Сборник от закони, правилници и наредби по Дирекцията на народното просвещение в Източна Румелия от 1879 до края на 1883 г. Пловдив: Областна печатница, 1884.
- Спасов, Б., Ст. Ганев & В. Банкова (съст.) Сборник от нормативни актове за управление на културата. София: Наука и изкуство, 1981.
- Стателова, Е. Културен живот в Източна Румелия (1879–1885). – В: Известия на Института по история 29 (Из историята на българската наука, просвета и култура през XIX и XX в.), 1986, с. 59–97.